UNIVERSAL LIBRARY

बाबू राजेंद्रप्रसाद

(चरित्र व कार्यपरिचय)

१९३४

किंमत ८ आणे] [रा. प. कानिटकर.

मुद्रक व प्रकाशक
शंकर नरहर जोशी, चित्रशाळा प्रेस,
१०२६ सदाशिव पेठ, पुणें (२).

प्रस्तावना.

मुंबई कॉंग्रेसचे अध्यक्ष बाबू राजेंद्रप्रसाद यांचें जीवनचरित्र म्हणजे लोकोत्तर त्याग, अविश्रांत सेवा व अढळ निष्ठा या गुणांचें मूर्तिमंत प्रतीकच होय. त्यांच्या अखंड राष्ट्रसेवेचें महनीय उदाहरण हिंदी तरुणांना आदर्शभूत व अनुकरणीय आहे, हें सांगणें नकोच. हिंदी राजकारणाच्या क्षितिजावर आज जे असंख्य तारे झळकत आहेत, त्यांत आपल्या अढळपणानें राजेंबाबूंनीं ध्रुवाचें स्थान अलंकृत केलें आहे, हें कोणालाही मान्य करावें लागेल. श्री. राजेंद्रबाबूंचें चरित्र म्हणजे स्वार्थनिरपेक्ष लोकसेवेचा ओजस्वी संदेशच होय.

या पुस्तकांत श्री. राजेंबाबूंच्या जीवन चरित्राबरोबर त्यांच्या कार्याचाही परिचय करून देण्यांत आला आहे. तसेंच व्यक्ति या नात्यानें त्यांच्या अंतरंगाची ओळख करून देण्यासाठीं एका प्रकरणीं त्यांचे उद्बोधक विचार मांडण्यांत आले आहेत. या पुस्तकाच्या कामीं पाटणा येथील विहार हिंदी मंदिरानें प्रसिद्ध केलेल्या राजेंद्रबाबूंच्या चरित्राचा जो विशेष उपयोग झाला, त्याबद्दल मी लेखकाचा अत्यंत ऋणी आहे. त्याशिवाय महात्मा गांधींची आत्मकथा, खादीचें अर्थशास्त्र, चम्पारण्यमें महात्मा गांधी, 'यंग इंडियां'तील निवडक लेखांचे संग्रह, मातृभूमि अद्बकोश (झांशी), महात्मा गांधी (सीताकांत) इत्यादि पुस्तकांचीही बरीच मदत झाली आहे. हिंदुस्थान रिव्ह्यू, सर्च लाइट, मॉडर्न रिव्ह्यू, हंस, (काशी), कर्मभूमी, लोकमान्य, नवाकाळ, ज्ञानप्रकाश वगैरे नियतकालिकांचाही थोड्या बहुत प्रमाणांत उपयोग झाला आहे हें नमूद केलें पाहिजे. माझे मित्र श्री. रा. गो. कानडे, सहसंपादक 'ज्ञानप्रकाश' व श्री. प्र. श्री. चापेकर यांचें या चरित्राच्या कामीं जें निरपेक्ष सहाय्य मिळालें, त्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे.

विजयी दशमी,
१७. १०. १९३४

रा. प्र. कानिटकर

" देशसेवेपलीकडे माझी दुसरी कोणतीच महत्त्वाकांक्षा नाहीं. माझ्या आयुष्यांत जर कोणतें सर्वोच्च व एकमेव ध्येय असेल तर देशसेवा येवढेंच आहे. "

* * *

" स्वराज्य प्राप्तीसाठीं कोणताही कार्यक्रम आंखण्यांत आला तरी सेवा आणि त्याग या दोन मार्गांशिवाय स्वातंत्र्य मिळणें शक्य नाहीं. "

* * *

" ज्या राष्ट्राला आपल्या अन्नवस्त्रासाठीं परक्यांवर अवलंबून रहावें लागतें त्याचीं शंभर वर्षे भरण्यास वेळ लागत नाहीं. "

* * *

"जगांत अत्यंत हीन व अधम दर्जाची कोणती गुलामगिरी असेल ती बौद्धिक गुलामगिरी होय."

—बाबू राजेंद्रप्रसाद.

अनुक्रमणिका.

बाबू राजेंद्रप्रसाद.

भूमिका.

बिहार ही एक पुण्यभूमि आहे. या पुण्यभूमींत आजपर्यंत अनेक महापुरुष अवतीर्ण झाले आहेत व आजही एका थोर पुरुषाच्या अवतारामुळें ती भूमि पुण्यपावन झाली आहे. अशा थोर राष्ट्र-भक्ताला जन्म देण्याचें भाग्य ज्या बिहारला लाभलें त्याचा कोण हेवा करणार नाहीं ? या राष्ट्रभक्ताला ' बिहारचे गांधी ' असें आदर-णीय नामाभिधान प्राप्त झालें आहे. या साधुपुरुषानें आपल्या प्रांता-लाच सौभाग्य मिळवून दिलें आहे असें नाहीं, तर आपल्या सेवा-वृत्तीनें त्यानें हिंदभूमीचें भाग्य उजळलें आहे. सध्यां हिंदुस्थानांत ज्या असामान्य विभूति केवळ राष्ट्रकल्याणासाठींच जणूं काय जन्माला आल्या आहेत, त्यांत या महात्म्याची बऱ्याच प्रामुख्यानें गणना केली पाहिजे. या प्रातःस्मरणीय महापुरुषाचें नांव बाबू राजेंद्रप्रसाद.

बाबू राजेंद्रप्रसाद हें बिहारचें अधिदैवत आहे. बाबूजींनीं आपल्या निरपेक्ष सेवावृत्तीनें बिहारी जनतेचीं अंतःकरणें इतकीं काबीज केलीं आहेत कीं, तिनें बाबूजींना आपल्या हृदयसिंहासनावर बसविल्यास आश्चर्य काय? बिहार म्हणजे राजेंद्रप्रसाद व राजेंद्रप्रसाद म्हणजे बिहार इतकी बिहारशीं त्यांची एकात्मता झाली आहे. बिहारावर जरी प्रांतिक

सरकारची राजसत्ता असली तरी बाबूजी हेच बिहारचे अनाभिषिक्त राजे आहेत. नुसते राजे नाहींत, तर राजेंद्र आहेत. असें म्हणतात कीं, परवांच्या भूकंपाच्या वेळीं बाबूजींची 'राजेंद्रता' जाणूनच आपद्ग्रस्तांच्या मदतीसाठीं बाबूजींची ताबडतोब मुक्तता करण्यांत आली. कारण बिहाराच्या संघटनेचें व संकटनिवारणाचें कार्य राजेंद्र बाबूंशिवाय होणें सरकारला अशक्य वाटत होतें, असें म्हणतात. कांहीं असो, राजेंद्रबाबूंचें आगमन होतें न होतें तोच, भूकंपनिवारण कार्याचीं चक्रें जोरजोरानें फिरूं लागलीं व निवारणाच्या कार्याला पाहातां पाहतां मोठें विधायक स्वरूप प्राप्त झालें. राजेंद्रबाबूंच्या अखंड सेवाधर्माचें हें प्रतीकच होय, असें म्हटल्यास चालेल. बिहारी जनता सरकारपेक्षां राजेंद्रबाबूंना किती चहात आहे व त्यांच्यावर किती निस्सीम प्रेम करीत आहे ते परवांच्या भूकंपाच्या प्रसंगीं प्रत्ययास आलेंच आहे. बंगालला दासबाबूंचा जितका अभिमान नसेल किंवा महाराष्ट्राला लोकमान्यांबद्दल जितकी निष्ठा वाटत नसेल, अगर गुजराथला महात्माजींविषयीं जितकी आत्मीयता वाटत नसेल, त्यापेक्षांही जास्त अभिमान, निष्ठा व आत्मीयत्व बिहारी जनतेला राजेंद्रबाबूंबद्दल वाटतें.

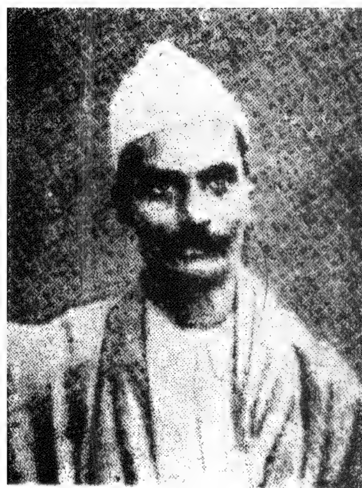
राजेंद्रबाबूंच्या चरित्राचें सार, एका शब्दांत सांगावयाचें म्हटल्यास, 'सेवा' या शब्दांत सांगतां येईल. त्यांच्या चरित्राचे जरी अनेक पैलू असले तरी प्रत्येक पैलू सेवेच्या तेजानें झळकत आहे. त्यांच्या जीवनचरित्रांतला कोणताही प्रसंग पहा, त्याला देशसेवेचें, लोकसेवेचें किंवा अनाथसेवेचें अधिष्ठान नाहीं, असें आढळणार नाहीं. दीन दुःखितांची सेवा करावी, अनाथ-अपंगांच्या मदतीला जावें, व हरप्रकारें दुःखी कष्टी जीवांच्या उपयोगीं पडावें हें राजेंद्रबाबूंचें जीवित कार्य आहे, असें म्हटल्यास चालेल. दुसऱ्याचें दुःख पाहिलें कीं त्यांच्या हृदयाला यातना होतात. दुसऱ्याच्या पायाला कांटा बोंचला कीं त्यांच्या डोळ्यांतून पाणी येतें. राजेंद्रबाबूंचें हृदय इतकें कोमल

व सहानुभूतिपूर्ण आहे कीं, त्यांना साधु म्हणणेंच अधिक समुचित होईल. जणूं काय अनाथांची सेवा करण्यासाठींच त्यांनीं जन्म घेतला आहे, असें त्यांचें सेवाव्रत पाहून वाटूं लागतें. त्यांच्या सेवेचें कोणालाही मोल करतां येणार नाहीं. यश, कीर्ति किंवा द्रव्य यांची यत्किंचितही पर्वा न करतां किंवा कशाच्याही मोहांत न पडतां निःस्वार्थीपणानें केलेली सेवा अनाथांच्या ठिकाणीं रुजूं झाल्याशिवाय कशी राहील ? सेवा करतांना ते स्वतःला, कुटुंबाला, किंबहुना चराचर जगाला विसरून जातात. सेवेचें हें व्रत किती घोर व खडतर आहे, याची त्यांना प्रत्यक्ष पाहिल्याशिवाय कल्पना येणार नाहीं. त्यांची एकंदर मनोवृत्ति पाहिली, तर त्यांना ' दीनवत्सल ' किंवा 'दीनबंधु' असेंच म्हणणें योग्य वाटेल. राजेंद्रबाबूंच्या चारित्र्याचें सारसर्वस्व त्यांच्या दीनबंधुत्वांत आहे.

त्यांना प्रसिद्धीची किंवा कीर्तीची मुळींच लालसा नाहीं. द्रव्याची तर त्याहून नाहीं. कलकत्ता व पाटणा येथील हायकोर्टांत वकिली करतांना त्यांनीं हजारों रुपये मिळविले. पण त्यांना कधीं द्रव्याची अभिलाषा उत्पन्न झाली नाहीं. त्यांना द्रव्येषणा जशी नाहीं तशी लोकैषणाही नाहीं. त्यांनीं मनांत आणलें असतें, तर ते आज बिहारचे नबाब होऊन बसले असते. पण परोपकार व लोकसेवा हा त्यांचा स्वभावधर्म असल्यामुळें अगदीं पहिल्यापासून त्यांनीं जनसेवेकडे आपलें लक्ष वळविलें. सेवा हेंच त्यांच्या आयुष्याचें ध्येय आहे. आज जरी ते राजकीय पुढारी म्हणून राजकारणाच्या नभोमंडळांत झळकत असले तरी राजकारण हें त्यांना आपल्या सेवाव्रतापुढें दुय्यम दर्जाचें वाटतें. महात्मा गांधींनीं जसें एके ठिकाणीं म्हटलें आहे कीं, ' अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः । या न्यायानें मी राजकारणात पडलों आहे ' त्याचप्रमाणें राजेंद्रबाबूंची मनोवृत्ति आहे असें म्हटल्यास चालेल. सभासंमेलनापेक्षां व लेखव्याख्यानांपेक्षां

त्यांना अनाथसेवा व विधायक कार्य अत्यंत महत्त्वाचें वाटतें. ते आज वीस वर्षें कॉंग्रेसमध्यें भाग घेत आहेत; पण कॉंग्रेसच्या अधिवेशनापेक्षां एखाद्या दैवी आपत्तीच्याच वेळीं त्यांचें नांव ऐकूं येत असतें. आपल्या कार्याचा पोकळ गाजावाजा व्हावा असें त्यांना वाटत नाहीं. इतकेंच नव्हे तर, ते प्रसिद्धीच्या अगदीं विरुद्ध आहेत. ते आज इतकीं वर्षें गाजावाजा न करतां जें विधायक कार्य करीत आहेत, त्याची फारच थोड्यांना माहिती असेल. प्रसिद्धीकडे किंवा मानसन्मानाकडे ते कधीं पहात सुद्धां नाहींत. सेवाव्रत चालवितां यावें, या हेतूनेंच केवळ ते राजकारणांत पडले आहेत.खादी,राष्ट्रीय शिक्षण, इत्यादि कॉंग्रेसचें कार्य ही लोकसेवाच आहे, हें जाणून त्यांनीं आपलें सर्वस्व विधायक कार्यांत वेचलें आहे. या कार्यांत ते १९२० पासून तहत आजपर्यंत एकसारखे निमग्न आहेत. त्यांना सर्वांत विशेष महत्त्व कशाचें वाटत असेल तर तें खादीचें वाटतें. दरिद्रीनारायणाचा उत्कर्ष जर कशानें होत असेल, तर तो खादीनेंच होईल, अशी त्यांची दृढ श्रद्धा असल्यामुळें त्यांनीं आपल्या बिहार प्रांतांत राष्ट्रीय शिक्षणापेक्षां खादीला अधिक उच्च स्थान दिलें आहे. त्यांनीं 'खादीचें अर्थशास्त्र' हें पुस्तक लिहून खादीची उपयुक्तता जनतेपुढें मांडली आहे. खादीचें श्रेष्ठत्व पटविण्याच्या कामीं या पुस्तकांइतकें दुसरें उपयुक्त पुस्तक क्वचितच असेल. हिंदुस्थानांतल्या इतर प्रांतिक पुढाऱ्यांत व राजेंद्रबाबूंत जर कोणतें महत्त्वाचें अंतर असेल, तें हेंच कीं राजेंद्रबाबूंनीं संघटनेची व विधायक कार्याची किंमत बरोबर ओळखली आहे व त्याप्रमाणें ते आपलें कार्य अत्यंत एकनिष्ठेनें करीत आहेत.

१९१३, १९२३, १९३० व १९३४ या चार वर्षीं बिहारमध्यें महापूर, दुष्काळ व धरणीकंप या भयंकर आपत्ति ओढवल्या. राजेंद्रबाबू ताबडतोब तेथें धांवत गेले व त्यांनीं आपद्ग्रस्तांना सहाय

बाबू राजेंद्रप्रसाद

बाबू राजेंद्रप्रसाद

मुंबई काँग्रेसचे अध्यक्ष, १९३४.

पांचविण्याची आपल्याकडून शिकस्त केली. या दैवी संकटाच्या वेळीं राजेंद्रबाबूंची संघटनाशक्ति, निरलस कार्यकर्तृत्व व निरपेक्ष सेवा या गोष्टी विशेष प्रामुख्यानें जनतेच्या निदर्शनास आल्या. महात्मा गांधींच्या बरोबरही त्यांनीं चंपारण्यांत वरेंच काम केलें. गांधीजींच्या विभूतिमत्त्वाचा बाबूजींच्यावर चिरस्थायी परिणाम झाला आहे. गांधीजीमुळेंच बाबूजी राजकारणाच्या क्षेत्रांत प्रामुख्यानें भाग घेऊं लागले. १९३०–३२ च्या कायदेभंगाच्या सर्वव्यापी चळवळींत त्यांनीं बिहार प्रांताचें नेतृत्व आपल्या हातीं घेऊन कायदेभंगांत भाग घेतला. या लढ्यांत त्यांच्यावर तीन कारागृहवासाचे प्रसंग आले. दोनदां सहा महिने व तिसऱ्यांदा १५ महिने. तिसऱ्या तुरुंगवासाच्या शेवटीं शेवटीं आजारी पडल्यामुळें त्यांची मुदतीपूर्वींच मुक्तता झाली. या दोन वर्षांच्या अवधींत ते दोन वेळीं काँग्रेसचे हंगामी अध्यक्ष नेमले गेले होते. १९३० सालीं जगन्नाथपुरी येथें काँग्रेसचें जें अधिवेशन भरणार होतें, त्या वेळीं बाबूजींचीच अध्यक्ष-पदावर निवडणूक झाली होती. पण कायदेभंगाच्या युद्धामुळें तें अधिवेशन होऊं शकलें नाहीं. ह्यामुळें १९३४ सालीं मुंबईला भरणाऱ्या काँग्रेसच्या अध्यक्षपदाची माळ त्यांच्या गळ्यांत घालण्यांत आली आहे. राजेंद्रबाबूंचें कार्य एवढें मोठें आहे कीं, काँग्रेसच्या अध्यक्षपदाचा राजमुकुट त्यांना अर्पण करणें हें केव्हांहि सुयोग्यच ठरेल.

राजेंद्रबाबू हे स्वभावानें अगदीं साधे व ऋजुवृत्तीचे आहेत. त्यांच्या अंगीं सौजन्य तर इतकें कमालीचें आहे कीं, सौजन्यानें राजेंद्रबाबूंच्या रूपानेंच अवतार घेतला आहे, असें एखाद्याला वाटावें. ' साधी रहाणी व उच्च विचारसरणी ' या तत्त्वाचें प्रत्यक्ष स्वरूप जर कोणास पहावयाचें असेल, तर त्यानें राजेंद्रबाबूंचें दर्शन घ्यावें. अभिमान, गर्व किंवा तुच्छता बुद्धि या दुर्गुणांचा त्यांच्या ठायीं अत्यंताभाव आहे. त्यांच्या नम्रपणापुढें लोहाळ्यानेंहि नम्र व्हावें. महात्मा

गांधींची अहिंसा वृत्ति जर कोणा पुढाऱ्यांत पूर्णपणें बाणली असेल, तर ती राजेंद्रबाबूंतच बाणली आहे, हें सांगणें नकोच. दुसऱ्याचें मन यत्किंचितहि दुखावूं नये, म्हणून ते किती जपत असतात, हें ज्यांना माहीत आहे, त्यांनाच बाबूजींच्या विशुद्ध अहिंसाव्रताची कल्पना येईल. ते कधीं रागावत नाहींत कीं, कोणत्याहि विकाराच्या आधीन होत नाहींत. नम्र वृत्ति, सौजन्य, दया, प्रेम, सहानुभूति इत्यादि गुणांमुळें सर्वांना त्यांच्याबद्दल प्रेम वाटतें. ते एकप्रकारें ' अजातशत्रू ' च आहेत. राजेंद्रबाबूंमुळेंच बिहारमधील कार्यकर्त्यांत इतर प्रांतांसारखे पक्षोपपक्ष नाहींत. सरकारलाहि राजेंद्रबाबूंबद्दल एक प्रकारचा आदरपूर्ण धाक वाटतो. बिहार भूकंपाच्या वेळीं राजेंद्रबाबूंचा सल्ला घेण्यासाठीं गव्हर्नरकडून त्यांना वेळीं अवेळीं बोलावणें येत असे व त्याप्रमाणें बाबूजी भूकंपाच्या कार्यासाठीं गव्हर्मेंट हाऊसवर जातहि असत. त्यांच्या अंगांत लहानपणापासूनच धार्मिक वृत्ति मुरलेली आहे. त्यांची ईश्वरावर विशेष निष्ठा असून ते दररोज उपासना केल्याखेरीज निजत नाहींत. ते कायस्थ ब्राह्मण आहेत, तरी आचारविचारांत महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांहून ते रतिभरहि कमी नाहींत. पं. मालवीयांप्रमाणें त्यांच्या नित्यपाठांत भगवद्गीता असते व ते एकादशाहि करतात. पण पंडितजींसारखे ते कर्मठ नाहींत. त्यांच्या साधुवृत्तीमुळें त्यांच्याभोंवतीं पावित्र्याचें इतकें उदात्त वातावरण असतें कीं, कोणाहि व्यक्तीच्या अंतःकरणांत प्रथमदर्शनीं त्यांच्याबद्दल आदरभावच उत्पन्न व्हावा. राजेंद्रबाबूंचें उज्ज्वल चारित्र्य हिंदी तरुणांनीं आदर्शभूत म्हणून आपल्यापुढें अवश्य ठेवावें.

१९१७ सालीं महात्मा गांधींनीं जेव्हां चंपारण्यांत प्रवेश केला, तेव्हांपासून आजतागायत ते गांधीजींचे निष्ठावंत अनुयायी बनले आहेत. त्यांचा १९१२ सालापासूनच कॉंग्रेसशीं संबंध आहे. पण विशेषतः १९२० सालीं कॉंग्रेसच्या ठरावाप्रमाणें त्यांनीं आपली भरभराटीची

वकिली सोडली, तेव्हांपासून गेलीं १४ वर्षे ते कॉंग्रेसचे प्रमुख कार्यकर्ते आहेत. असहकारितेच्या व्यापक ठरावाप्रमाणें त्यांनीं १९२१ सालीं पाटणा येथें राष्ट्रीय विद्यापीठ सुरू केलें व खादीच्या कार्यक्रमाकडे आपलें सर्वस्व वळविलें. राजेंद्रबाबूंच्या अलीकडच्या राष्ट्रीय कामगिरीची अधिक ओळख करून द्यावयास नकोच.

राजेंद्रबाबू हे मोठे शिक्षणप्रेमी व थोर साहित्यभक्त आहेत, ही गोष्ट फारच थोड्यांना माहीत असेल. पाटणा युनिव्हर्सिटी स्थापन करण्याच्या कामीं व त्या युनिव्हर्सिटींत हिंदीचा माध्यम म्हणून प्रवेश करण्याच्या कामीं राजेंद्रबाबूंनीं केलेले परिश्रम बिहारच्या शैक्षणिक इतिहासांत नमूद करण्यासारखे आहेत. हिंदी भाषेबद्दलहि त्यांना अतिशय अभिमान असून हिंदी भाषेचा प्रसार करण्यासाठीं ते वेळो-वेळीं झटत असतात. राजेंद्रबाबूंच्या हिंदी प्रेमामुळेंच कोकोनाडा, पाटणा, दरभंगा, कांगडी इत्यादि ठिकाणच्या साहित्यसंमेलनाच्या अध्यक्षस्थानीं त्यांची योजना करण्यांत आली होती.

याप्रमाणें दीनबंधु राजेंद्रबाबूंच्या विविध कार्यांचें स्वरूप संक्षिप्त-पणें सांगतां येईल. मुंबई कॉंग्रेसनें अशा थोर राष्ट्रभक्ताची अध्यक्ष-पदीं योजना केली यांत बाबूजींच्या गौरवापेक्षां कॉंग्रेसचाच गौरव अधिक आहे, हें काय सांगावयास पाहिजे ?

प्रकरण पहिलें.

आयुष्याची पूर्वतयारी.

कुलवृत्तांत

बाबू राजेंद्रप्रसाद हे अस्सल बिहारी असून सेवा, सौजन्य, श्रद्धा, आतिथ्य इत्यादि अनेक आदर्श बिहारी गुणांचा त्यांच्या ठिकाणीं आदर्श संगम झाला आहे. त्यांचें घराणें कुलीन कायस्थांचें. बंगाल, बिहार व संयुक्तप्रांत या प्रांतांत कायस्थांचीं अनेक संपन्न व प्रसिद्ध घराणीं विखुरलेलीं आहेत. त्यांपैकींच एका कुलीन घराण्यांत शके १८०७ च्या मार्गशीर्ष पौर्णिमेला राजेंद्रबाबूंचा जन्म झाला. सारण जिल्ह्यांतील जिरादेई हें खेडेगांव राजेंद्रबाबूंचें जन्मग्राम. बाबूजींचें वय आज ४९ वर्षांचें असून ता. ३ डिसेंबर १९३४ रोजीं त्यांना पन्नासावें वर्ष लागेल.

राजेंद्रबाबूंचें घराणें बिहार प्रांतांत महशूर आहे. त्यांच्या घराण्याचें नांव कोणाला ऐकून ठाऊक नाहीं, अशी व्यक्ति क्वचितच आढळून येईल. महात्मा गांधींच्या पूर्वजांप्रमाणें बाबूजींच्या पूर्वजांनींहि कुठल्या ना कुठल्या संस्थानांत दिवाणगिरीचीं कामें केलीं आहेत. असें सांगतात कीं, त्यांचे एक फार प्राचीन पूर्वज फत्तेपूर शिक्रीनजीक रहात असत व ते फत्तेपूर शिक्रीच्या राजाची दिवाणगिरीहि करीत असत. सुमारें दोनशें वर्षांपूर्वींची ही गोष्ट आहे. कांहीं काळानंतर हे पूर्वज फत्तेपूर शिक्रीहून निघून संयुक्त प्रांतांतील अमोडा या गांवीं

दाखल झाले. पुन्हां त्या घराण्यापैकीं बाबू हुलमन पांडेय हे अमोडा सोडून बलिया येथें गेले व तेथें राज्य करीत असलेल्या हरधी राजाचे दिवाण झाले. पुष्कळ वर्षांनंतर त्यांच्या पांचव्या पिढींत जन्माला आलेले बाबू चिनूदास यांनीं बलियाचा त्याग केला, व ते सारन जिल्ह्यांतील जीरादेई या गांवीं आले व तेथेंच घर बांधून स्थायिक झाले. त्यांच्या मुलाबाळांनीं तेथें कांहीं जमीन खरेदी केली व ती वाढवतां वाढवतां ते एक मोठे जमीनदार होऊन बसले. बाबू चित्तूदासच्या पांचव्या पिढींत दिवाण चौधुरलाल या नांवाची एक लोकप्रिय व्यक्ती होऊन गेली. सारन जिल्ह्यांतले हथुआचे राजे महाराज छत्रधारी साही व महाराज इन्द्रप्रताप साही या दोघांच्याही राजवटींत बाबू चौधुरलाल यांनींच दिवाणगिरी संभाळली होती. त्यांच्या कर्तब-गारीमुळेंच केवळ हथुआ राजाचें उत्पन्न वाढून त्याचा खजिना एक-सारखा भरतच गेला. महाराजही चौधुरलालांची स्वामिनिष्ठा, इमानी पणा व कर्तृत्व पाहून त्यांच्यावर अलोट खूष होते. राजदरबारांत त्यांचा मानसन्मानही विशेष असे. महाराज इन्द्रप्रताप यांच्या मृत्यू-नंतर चौधुरलाल गोरखपूर जिल्ह्यांतील तमकुही राजाचे दिवाण म्हणून काम करूं लागले. बाबू चौधुरलाल हे बाबूराजेंद्रप्रसाद यांचें आजे जे बाबू मिश्रीलाल त्यांचे सख्ये बंधू होत. बाबू मिश्रीलाल वयाच्या एकविसाव्या वर्षींच वारले. त्या वेळीं त्यांचे चिरंजीव व बाबू राजेंद्रप्रसाद यांचे वडील, बाबू महादेव सहाय हे फक्त दीड वर्षाचे होते. त्यामुळें त्यांच्या पालनपोषणाचा भार दिवाण चौधुलालजींवरच पडणें साहजिक होतें. बाबू महादेवसहाय हे एक साधुपुरुषच होते असें म्हटल्यास चालेल. दीन दुबळ्यांची व अनाथ अपंगांची सेवा करण्यांत त्यांना मोठा आनंद वाटे व आपलें सर्व आयुष्य त्यांनीं परोपकारांतच झिजविलें. त्यांना आयुर्वेद व युनानी औषधपद्धतींची चांगलीच माहिती होती व ते दोन्ही प्रकारच्या वैद्यविद्येंत सारखेच

निष्णात होते. या विद्येचा भरपूर उपयोग करून घेण्यांत व अनाथांना फुकट औषधोपचार करण्यांत त्यांना मोठा आनंद वाटे. आपल्या स्वतःच्या खर्चानें निरनिराळ्या प्रकारचीं औषधें तयार करून ते गोरगरीबांना वाटीत असत. वैद्यकी हा कांहीं त्यांचा धंदा नव्हता. परोपकाराच्या आवडीमुळें त्यांनीं हा वैद्यकीचा पेशा स्वीकारला होता. वडिलांप्रमाणें राजेंद्रबाबूंची आईही मोठी साध्वी होती. तिचें हृदय थोर, मन विशाल व स्वभाव अत्यंत सज्जन होता. तिचेच हे अमोल स्वभावगुण राजेंद्रबाबूंच्या ठिकाणीं संक्रान्त झाले आहेत असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. परोपकार व लोकसेवा हीं दोन महाव्रतें राजेंद्रबाबूंनीं जीं आपल्या आयुष्यांत घेतलीं त्यांना त्यांच्या मातेचीच बहुधा प्रेरणा असावी. राजेंद्रबाबूंची आई म्हणजे एक स्फूर्तिदेवता होती.

राजेंद्रबाबू मिळून एकंदर पांच भांवडें. तीन बहिणींपैकीं दोन निवर्तल्या असून सध्यां एक हयात आहे. भाऊ एकच. त्याचें नांव बाबू महेंद्र प्रसाद. ते १९३४ च्या जून महिन्यांत आपल्या वयाचे ६० वे वर्षी वारले. ते कौन्सिल ऑफ स्टेटचे सभासद होते. सर्व भावंडांत राजेंद्रबाबू हें शेंडेफळ. महेंद्रबाबू व राजेंद्रबाबू या दोघांचें प्राथमिक शिक्षण वडिलांच्या देखरेखेखालीं सुरू झालें.

शिक्षण

बाबूजींच्या गांवीं त्या वेळीं आजच्याप्रमाणें शाळेची सोय नसल्यामुळें खाजगी रीतीनें एकादे हिंदु गुरुजी अगर मुसलमान मौलवी मुलांना शिकवीत असत. अर्थात् हें शिक्षण म्हणजे परंपरेनें चालत आलेलें ठराविक असे. पंडितजी अगर मौलवी कोणीही असो, विद्यार्थ्यांना मनापासून व आपलेपणानें शिकविण्यांत कोणीही कुचराई करीत नसे. पंडितजी रूपावळी, समासचक्रापासून सुरवात करून काव्यव्याकरणापर्यंत संस्कृतचें बरेंच शिक्षण देत, तर मौलवी उर्दू

फार्शींत चांगली गति होईल इतपत शिकवीत असत. राजेंद्रबाबूंचें शिक्षण पहिलीं कांहीं वर्षें अशाच गुरूजींच्या हाताखालीं होऊन त्यांनीं फार्शीमध्यें बरेंच प्राविण्य संपादन केलें. इंग्रजीचा त्या वेळीं गंधही नव्हता. नाहीं तर दहाव्या वर्षींच राजेंद्रबाबूंची तयारी मॅट्रिक-इतकी सहज झाली असती. ते पहिल्यापासूनच बुद्धीनें चलाख असल्यामुळें कोणत्याही विषयाचें आकलन करण्यास त्यांना यत्किंचितही वेळ लागत नसे अगर प्रयास पडत नसत.

इ. स. १८९३ सालीं वयाचे नववे वर्षीं छपरा येथील हायस्कूल मध्यें त्यांचें नांव दाखल करण्यांत आलें. तेथें त्यांचें संस्कृत व इंग्रजी शिक्षण सुरू झालें. शाळेंत आल्याबरोबर त्यांनीं इतकी तीव्र बुद्धी दाखविली कीं हेडमास्तरांनीं त्यांनीं दुसरेच वर्षीं एकदम तिसऱ्या इयत्तेंत बसविलें. पुढें १८९५ सालच्या ऑगस्ट महिन्यांत ते आपल्या बंधूकडे पाटण्यास गेले व तेथें टी. के. घोष यांच्या शाळेंत त्यांनीं आपलें नांव नोंदविलें. तिथें दोन वर्षें काढल्यानंतर महेंद्रबाबूंनीं डॉक्टर होण्यासाठीं कलकत्याचा मार्ग स्वीकारला त्यामुळें पुन्हां राजेंद्र-बाबूंवर पाटणा सोडण्याचा प्रसंग आला. ते परत हथुआला गेले व तिथल्या हायस्कूलांत जाऊं लागले. पण तिथलें एकंदर शिक्षण त्यांना मनासारखें न वाटल्यामुळें त्यांचा विरस झाला व ते आजारी पडले.१८९८मध्यें छपरा येथील हायस्कूलमध्यें येऊन त्यांनीं मॅट्रीक-पर्यंत अभ्यास केला. पण मॅट्रीकच्या ऐन परीक्षेच्या वेळीं ते पुन्हां आजारी पडले. त्यांच्या काखेंत गांठ आल्यामुळें त्यांना प्लेग झाला अशी शंका वाटूं लागली व तावडतोब त्यांना घरीं नेण्यांत आलें.या शाळेंत असतांना प्रत्येक वर्षाच्या परीक्षेंत ते पहिला नंबर मिळवून सर्वांकडून वहावा करून घेत. प्रत्येक वर्षीं त्यांना शाळेंत शिष्य-वृत्तीही मिळत असे. अखेर १९०२ सालच्या मार्च महिन्यांत राजेंद्र-बाबू कलकत्ता युनिव्हर्सिटीच्या मॅट्रीकच्या परीक्षेला बसून वीस

हजार विद्यार्थ्यांत पहिले आले. इतक्या विद्यार्थ्यांत कलकत्त्याबाहेरचा एका खेड्यांत राहणारा विद्यार्थी पहिला येतो ही आश्चर्य वाटण्यासारखीच गोष्ट होती. कारण कलकत्यासारख्या शिक्षणाच्या केंद्रस्थानीं रहाणाऱ्या विद्यार्थ्यांपैकीं कोणालाही हा अपूर्व मान न मिळतां छपरा हायस्कूलसारख्या आडबाजूच्या वांट्याला हा मान यावा ही गोष्ट राजेंद्रबाबूंच्या अपूर्व बुद्धिशालित्वाची द्योतक नाहीं काय ? या परीक्षेंत त्यांनीं अनेक बक्षीसें व शिष्यवृत्त्या मिळविल्या.

प्रेसिडेन्सी कॉलेज

मॅट्रीक झाल्याबरोबर त्यांनीं १९०२ च्या जुलै महिन्यांत कलकत्याच्या प्रेसिडेन्सी कॉलेजांत आपलें नांव दाखल केलें. हें कॉलेज त्यावेळीं कलकत्यांत अत्यंत सुप्रसिद्ध असून तेथें सुप्रसिद्ध वनस्पतिशास्त्रज्ञ जगदीशचंद्र बोस व रसायनशास्त्रज्ञ आचार्य प्रफुल्लचंद्र राय हे प्रोफेसर होते. या जगद्विख्यात शास्त्रज्ञांच्या हाताखालीं राजेंद्रबाबूंना अभ्यास करण्याचा सुयोग आला. प्रीव्हीयसमध्यें असतांना ते एका हिंदू हॉस्टेलमध्यें रहात असत. या वर्षीं ते बरेच आजारी पडल्यामुळें त्यांचे पुष्कळ दिवस बुडाले, तथापि परीक्षेंत त्यांचा पाहिला नंबर कायमच राहिला. ते पहिल्या वर्गांत पहिले आले. त्यांना महिना ५० रुपयांपर्यंतच्या निरनिराळ्या शिष्यवृत्त्या मिळाल्या व इंग्रजी विषयाच्या नैपुण्याबद्दल पारितोषिकही त्यांनीं संपादन केलें. बी. ए. ला त्यांनीं वाङ्मयाबरोबर शास्त्रीय विषयही घेतले. त्यांना कोणता विषय आवडत नसे, असें नाहीं. गणित असो, रसायनशास्त्र असो, काव्य असो, अर्थशास्त्र असो, प्रत्येक विषयांत त्यांची सारखीच गति चालत असे. तथापि प्रत्येकाच्या विशेष आवडीचा व जिव्हाळ्याचा असा एकेक विषय असतोच. त्याप्रमाणें वाङ्मयाकडे त्यांचा मनापासून ओढा आहे. ज्यू. बी. ए. च्या परीक्षेंत शास्त्रीय विषयांत त्यांना मनाजोगे मार्क न मिळाल्यामुळें ते पाहिले आले नाहींत. त्यायोगें

त्यांना थोडें वाईट वाटलें. व त्यांनीं बी. ए. ऑनर्सला फक्त वाङ्मय हा विषय कायम केला. कारण शास्त्रीय विषयांकडे त्यांचे पहिल्यापासूनच जरूर तेवढें लक्ष नव्हतें. शास्त्रीय विषयांतल्या ह्या कमी प्रतीच्या यशामुळें त्यांचा परिक्षांवरचा विश्वास बराच कमी झाला व ज्या अहमहमिकेनें व ईर्षेनें त्यांनीं मॅट्रीकचा अभ्यास केला ती ईर्षा बी. ए. ला कायम राहिली नाहीं. त्यामुळें बी. ए. च्या परीक्षेंत ते सन्मानासह पहिल्या वर्गांत पास झाले तरी ते संबंध विद्यापीठांत पहिले आले नाहींत. बाबूजींनीं बी. ए. ला इंग्रजीशिवाय अर्थशास्त्र व राजनीति हे विषय घेतले होते. राजेंद्रबाबू इतिहास विषय घेऊन पुन्हां बी. ए. झाले. व पहिल्या वर्गांत आले. १९०६ च्या मार्च महिन्यांत त्यांनीं बी.ए. ची परीक्षा दिली. परीक्षेंत उत्कृष्ट यश संपादन केल्यामुळें त्यांना कलकत्ता युनिव्हर्सिटीची दरमहा ४० रुपयांची शिष्यवृत्ति मिळाली. आणखी दोन शिष्यवृत्त्याही त्यांनीं संपादन केल्या.

बी. ए. झाल्याबरोबर राजेंद्रबाबूंनीं एम. ए. होण्याचें ठरविलें. त्या काळीं बी. ए. चा अभ्यास चालूं असतानांच एल्एल्. बी. च्या टर्म भरण्याची परवानगी असल्यामुळें पुष्कळ जण बी. ए. बरोबरच एल्एल्. बी. च्याही टर्म भरीत. पण बी. ए. झाल्याशिवाय ह्या परीक्षेला बसतां येत नसे. एम. ए. ला बी. ए. प्रमाणें टर्मची भानगड नव्हती. घरीं अभ्यास करून एक दीड वर्षांत कोणालाही एम. ए. होतां येत असे. राजेंद्रबाबूंनीं एम.ए.चा अभ्यास करतांनाच एल्एल्. बी. च्या टर्मस् भरावयास प्रारंभ केला.

एक भविष्य

राजेंद्रबाबूंसंबंधीं एका भविष्यवाद्यानें केलेलें एक भविष्य तंतोतंत बरोबर कसें ठरलें, त्यासंबंधींची हकीकत मोठी मनोरंजक आहे. ती हकीकत त्यांच्या एका चरित्रकारानें जशी दिली आहे तशीच येथें

उध्दृत करणें अधिक इष्ट होईल. चरित्रकार लिहितो—' बी. ए. झाल्यावर बॅरिस्टर होण्यासाठीं इंग्लंडला जाण्याचा विचार बाबूजींच्या मनांत आला. त्यांनीं जरी एम. ए. च्या वर्गात नांव दाखल केलें होतें, तरी इंग्लंडचा विचार त्यांच्या मनांत घर करून राहिला होताच. इंग्लंडला जाण्यासाठीं व तेथें रहाण्यासाठीं लागणाऱ्या खर्चाची तजवीज करण्याच्या ते हळूंहळूं खटपटीला लागले. विद्यार्थीदशेंत असतांना त्यांनीं बिहारमध्यें चांगलेंच नांव मिळविलें होतें. विद्यार्थ्यांच्या जगांत त्यांनीं श्रेष्ठ स्थान आलंकृत केलें होतें. व आपल्या अलौकिक हुषारीनें त्यांनीं बिहारचा लौकिक बंगालमध्यें पसरवला होता. तेव्हां अशा बुद्धिवान् विद्यार्थ्याला परदेशीं शिक्षणासाठीं कोण मदत करणार नाहीं ? त्यांना जरूर तें सहाय्य तेव्हांच मिळालें. व त्यांनीं इंग्लंडला जाण्याची तयारी चालविली. पण त्यांनीं घरीं आपल्या वडिलांना कांहींच कळविलें नाहीं. मात्र १९०६ च्या ऑक्टोबर महिन्यांत त्यांनीं आपले ज्येष्ठ बंधू बाबू महेंन्द्रप्रसाद यांस आपला हा हेतु कळविला. राजेंद्रबाबूंना सार्वजनिक वर्गणीनें इंग्लंडला जाणें मुळींच पसंत नव्हतें. योग्य व्याजानें कर्जाऊ रक्कम घेऊन इंग्लंडला जाण्याचा त्यांचा बेत होता. आपल्या कर्जाचें ओझें वडिलांच्या डोक्यावर पडणें त्यांना मुळींच पसंत नव्हतें. शिवाय वडिलांस न कळवितां पैशाची तजवीज करण्याची महेंद्रबाबूंचीही तयारी होती. मात्र राजेंद्रबाबूंनीं बॅरिस्टर न होतां, आय. सी. एस. व्हावें अशी त्यांची इच्छा होती. राजेंद्रबाबूंनीं इंग्लंडला प्रयाण करण्याचा पक्का निश्चय करून कपडे शिवावयासही टाकले. इतक्यांत या सुमारास एक मनोरंजक हकीगत घडली. ते त्यावेळीं कलकत्त्याला रहात होते. ते आपला सोबती बाबू सुखदेवप्रसाद वर्मा याच्याबरोबर गप्पागोष्टी करीत असतांना त्यांच्या खोलींत एक ज्योतिषीबुवा आले. राजेंद्रबाबूंनीं सहज गंमतीनें ज्योतिष्याला विचारलें कीं,

मी इंग्लंडला केव्हां जाणार ? राजेंद्रबाबूंचा हात पाहतांक्षणींच त्यानें सांगितलें कीं, सध्यां कांहीं तुम्ही इंग्लंडला जात नाहीं, तुम्हांला जायला अद्यापि बराच अवधि आहे. बाबू सुखदेव वर्मा यांचा हात पाहून ज्योतिषी म्हणाला कीं, हे मात्र लवकरच इंग्लंडला जातील. ज्योतिषीबुवांचें हें भविष्यकथन ऐकून दोघेही मोठमोठ्यानें हंसूं लागले. तेथें जमलेले इतर सहाध्यायीही बुवांची थट्टा करूं लागले. कारण राजेंद्रबाबूंची इंग्लंडला जाण्याची पूर्ण तयारी होऊन चुकली होती. त्यांचे कपडेलत्तेही तयार होऊन आले होते. आणि त्याच्या उलट सुखदेवबाबूंची स्थिति होती. इंग्लंडला जाण्याचा विचारसुद्धां त्यांच्या मनांत नव्हता. पण आश्चर्याची गोष्ट कीं ज्योतिषाचें हें भविष्य अचुक बरोबर ठरून राजेंद्रबाबूंचें जाणें राहिलें व सुखदेव बाबू इंग्लंडला गेले. हे सुखदेव बाबू आज पाटणा येथें हायकोर्ट जज्ज आहेत.

राजेंद्रबाबू इंग्लंडला जात आहेत. ही बातमी ऐकून त्यांच्या घरीं एकच कल्लोळ उडाला. त्यांच्या आईवडिलांसही फार दुःख झालें. राजेंद्रबाबूंच्या इंग्लंडच्या प्रवासाची ज्यांनीं सिद्धता केली होती, त्यांत बिहारचे प्रसिद्ध पुढारी बाबू ब्रजकिशोरप्रसाद हे प्रमुख होते. राजेंद्रबाबूंना त्यांचीच सर्वस्वीं मदत होती, असें म्हटल्यास चालेल. इंग्लंडला जाण्यापूर्वी ब्रजकिशोरबाबूंबरोबर राजेंद्रप्रसाद पैशाची तजवीज करण्यासाठीं अलाहाबादला गेले होते. राजेंद्रबाबूंच्या घरच्या मंडळींना वाटलें कीं ते इंग्लंडलाच निघाले आहेत. तेव्हां तावडतोब त्यांची आई व इतर कांहीं मंडळी प्रयागला आली, पण त्याच सुमारास राजेंद्रबाबू कलकत्त्याला परत गेले. हें ऐकतांच ती मंडळीं परत घरीं गेली. राजेंद्रबाबूंनीं इंग्लंडला जावें, हें त्यांच्या मातापित्यास मुळींच पसंत नव्हतें. राजेंद्रबाबूंचे वडील वृद्ध झाले होते. व आजारीपणामुळेंच बरेच दिवस अंथरुणास खिळले होते.

दिवसेंदिवस त्यांची प्रकृति बिघडतच चालली होती. अशा कठीण प्रसंगीं त्यांना पुत्रवियोग असह्य वाटल्यास आश्चर्य नव्हतें. आईला-ही आपला मुलगा आपल्यापासून दूर व्हावा, असें साहजिकच वाटत नव्हतें. अखेर आपल्या वडिलांची प्रकृति सुधारेल या आशेवर राजेंद्रबाबू कांहीं दिवस थांबले, पण एकदां बिघडलेली प्रकृति उत्तरोत्तर खालावतच जाऊन १९०७ च्या मार्च महिन्यांत ते परलोकवासी झाले. या वेळीं राजेंद्रबाबूंचें इंग्लंडला जाणें अशक्य झालें, हें सांगावयास नकोच. आपल्या दुःखी मातेचें सांत्वन करून तिला धीर देणें, हेंच त्यावेळीं त्यांचें कर्तव्य होतें आणि तें त्यांनीं पुत्रधर्माला जागून यथायोग्यपणें पार पाडलें.

राजेंद्रबाबू इंग्लंडला जात नाहींत, हें नक्की ठरल्यावर बाबू सुखदेव प्रसाद वर्मा यांच्या मनांत इंग्लंडला जाण्याचा विचार आला. राजेंद्रबाबूंनीं इंग्लंडच्या शिक्षणासाठीं जें कर्ज काढलें होतें, तें सुखदेवबाबूंना दिलें. सुखदेवबाबूंच्या वडिलांनीं हें कर्ज नंतर फेडून टाकलें. राजेंद्रबाबूंनीं जे कपडेलत्ते तयार करून ठेवले होते, तेही सुखदेवबाबूंच्या स्वाधीन केले. इंग्लंडची तयारी फुकट गेली नाहीं. याप्रमाणें ज्योतिषीबुवांचें भविष्य खरें ठरून राजेंद्रबाबू इथेंच राहिले व सुखदेव बाबू इंग्लंडला रवाना झाले. ज्योतिषीबुवांच्या सांगण्याप्रमाणें कांहीं दिवसांनीं म्हणजे सन १९२८ सालीं राजेंद्रबाबू एका खटल्याच्या कामासाठीं इंग्लंडला गेले.

इंग्लंडला जाणें राहिल्यामुळें राजेंद्रबाबूंनीं एम्. ए. च्या अभ्यासाकडे विशेष लक्ष पुरविलें. पण गेलीं दोन वर्षें त्यांना सार्वजनिक कामाचा ध्यास लागल्यामुळें त्यांचें अभ्यासाकडे म्हणावें तसें चित्त लागलें नाहीं. शिवाय नुकतेच वडील वारले असल्यामुळें त्यांचें मनही तितकें स्वस्थ नव्हतें. अखेर १९०७ च्या डिसेंबर महिन्यांत

ते एम्. ए. ला बसले. व दुसऱ्या वर्गांत उत्तीर्ण झाले. त्यांच्या आतांपर्यंतच्या लौकिकाप्रमाणें ते पहिल्या वर्गांत पहिले आले नाहींत. एम्. ए. झाल्यावर ते लागलींच एल्. एल्. बी. झाले नाहींत. जरी त्यावेळीं एल्. एल्. च्या टर्म भरीत होते तरी पैसे मिळविणें हें सर्वांत अधिक महत्त्वाचें कर्तव्य असल्यामुळें एम्. ए. झाल्याबरोबर त्यांनीं अध्ययनाला तात्पुरता पूर्णविराम दिला व कांहीं उद्योगधंदा पहाण्याचें ठरविलें.

विद्यार्थी-जीवन

राजेंद्रबाबूंचें विद्यार्थी जीवन आदर्शभूत होतें यांत शंका नाहीं. बाबूजींना जरी अलौकिक बुद्धिमत्तेची नैसर्गिक देणगी लाभली होती तरी ' कष्टेंविण फळ नाहीं ' हें ही त्यांनीं पुरेपूर ओळखलें होतें आणि त्याप्रमाणें प्रत्येक परीक्षेच्या वेळीं ते कसून अभ्यास करीत असत. ' आपण हुशार आहों, आपण कसेंही पास होऊं ' अशा घमेंडींत ते कधींच गेलें नाहींत. उलट त्यांच्या इतका सत्वशील व विनयसंपन्न विद्यार्थी सांपडणें अशक्य होतें. शिवाय कांहीं घोक्या विद्यार्थ्यांप्रमाणें नेमलेल्या विषयापुरतीच कधींही त्यांची दृष्टी नव्हती. हरएक विषयाचें ज्ञान आपल्याला असावें, या बुद्धीनें त्यांनीं प्रत्येक विषयावरचीं पुस्तकें सुट्टींत व फावल्या वेळीं वाचून काढली होतीं. वाङ्मय हा जरी त्यांचा मुख्य विषय होता तरी इतिहास, अर्थशास्त्र, राजकारण, रसायनशास्त्र, गणित या विषयांचा त्यांनीं विद्यार्थीबुद्धीनें व्यासंग केला होता. हिंदी व इंग्रजी या दोन विषयांत तर त्यांनीं नैपुण्य-पदवीच संपादिली होती. विद्यार्थीदशेंत विद्यार्थ्यांनीं केवळ अभ्यासच केला पाहिजे, आदर्श नागरीक होण्याला उपयोगी पडेल अशा शिक्षणाकडे लक्ष देतां कामा नये, भावी आयुष्याची पूर्व-तयारी या नात्यानें कॉलेजांतील आयुष्यक्रमाकडे पहातां कामा नये,

अशी राजेंद्रबाबूंची एकांगी दृष्टी नसल्यामुळें कॉलेजांतील अभ्यास-क्रमाबरोबर ते हळूंहळूं सार्वजनिक कामाचेंही शिक्षण घेऊं लागले होते. भावी आयुष्याची पूर्व तयारी त्यांनीं याच वेळीं केली होती. इतकेंच नव्हें तर आपल्या भावी मोठेपणाचा पायाही त्यांनीं कॉलेजांतच घातला होता.

राजेंद्रबाबूंची वागण्याची व अभ्यासाची पद्धत अगदीं पहिल्यापासून मोठ्या टापटिपीची आहे. त्यांना अव्यवस्था मुळींच खपत नाहीं. शाळेंत किंवा कॉलेजांत, कुठेंही असो, त्यांची शिस्त किंवा नियमित-पणा क्वचितच ढळला असेल. वेळच्या वेळीं पद्धतशीर अभ्यास करावा व खेळावयाच्या वेळीं मनमुराद खेळावें असा त्यांचा शिरस्ता होता. सगळ्या खेळांत फुटबॉल त्यांना अतिशय प्रिय असे. छपरा येथील हायस्कूलमध्यें असतांना ते शाळेच्या फुटबॉल टीमचे कॅप्टन होते. पण पुढें त्यांचें खेळाकडे बरेंच दुर्लक्ष झालें. खेळापेक्षां विद्या त्यांना महत्वाची वाटूं लागली. कुठल्याही खेळाच्या शर्यतींत किंवा चढा-ओढींत त्यांनीं कधीं भाग घेतला नाहीं.

शाळेंत व कॉलेजांत असतांना राजेंद्रबाबूंची रहाणी अगदीं साधी असे. बाबूजी कॉलेजियन आहेत, फर्स्टक्लास बी. ए. आहेत, अशी त्यांच्याबद्दल कोणाची कल्पनाही झाली नसती. त्यांचा स्वभाव पहिल्यापासून विनयशील, अभ्यासु व भाविक होता. 'सुशील व सज्जन' येवढ्या दोनच शब्दांत त्यांचें वर्णन करतां येईल. ते आज जितके साधेसुधे आहेत, तितकेच ते कॉलेजांत असतांनाही होते. त्यांना तपकीर, सिगारेट किंवा दुसरें कसलेंच व्यसन नव्हतें. किंवा आजही नाहीं. फॅशन म्हणजे काय ही गोष्ट त्यांना आज जशी माहीत नाहीं, तशी त्यावेळींही नव्हती. स्वभावानें शांत, प्रकृतीनें मृदु व विचारानें उच्च हे राजेंद्रबाबूंचे गुणधर्म त्यांच्या विद्यार्थी-दशेंतच प्रगट झाले होते. शाळेंत असतांनाच त्यांनीं लिहिण्याचा व

बोलण्याचा सराव करण्यास सुरवात केली होती. आपल्या कांहीं मित्रांच्या सहाय्यानें त्यांनीं छपरा येथील शाळेंत असतांना एक वक्तृत्वसभा स्थापन केली होती व तेथें निरनिराळ्या विषयांवर भाषणें होत असत. शिक्षकवर्गही त्यांना वक्तृत्वाचे पाठ देत असे.

कॉलेजांत गेल्यावर त्यांचें लक्ष सार्वजनिक गोष्टींकडे विशेष वेधलें. समाजसेवा करण्याची त्यांना पहिल्यापासूनच मनापासून आवड असल्यामुळें तशी संधि कुठें मिळेल, यासंबंधीं ते विशेष आतुर असत. कॉलेजांतही त्यांनीं वक्तृत्वसभा, विद्यार्थीसंघ, वगैरे अनेक संस्था स्थापन करून आपली सार्वजनिक कामाची आवड प्रगट केली होती. कलकत्त्याला असतांना त्यांचा निरनिराळ्या सार्वजनिक संस्थांशीं संबंध आला. १९०१ सालीं कलकत्त्याला ' अरुण मंडळ ' नांवाची एक धार्मिक संस्था स्थापन झाली होती. त्या संस्थेचे सभासद होऊन राजेंद्रबाबूंनीं भगवद्गीता वगैरे अध्यात्मिक ग्रंथांचा व्यासंग वाढविला. या मंडळाचीही दर आठवड्याला बैठक भरत असे व तेथें प्रसिद्ध व विद्वान् लोकांचीं प्रवचनें केलीं जात. तेथें गीतेवरही शेंकडों व्याख्यानें झालीं. या मंडळीशिवाय बाबूंजींचा विशेष संबंध बिहारी क्लबाशीं आला. कलकत्त्याला रहाणाऱ्या बिहारी विद्यार्थ्यांची संघटना करून त्यांच्या सर्व प्रकारच्या सुखसोयी करण्याच्या उद्देशानें हा क्लब स्थापन करण्यांत आला होता. राजेंद्रबाबू या संघाचे बरेच दिवस मुख्य चिटणीस व प्रमुख कार्यकर्ते होते. कलकत्त्याला असलेले मोठमोठे बिहारी वकील, डॉक्टर, व्यापारी वगैरे सर्व प्रकारचे लोक या संघांत त्यांनीं सामील करून घेतले होते. राजेंद्रबाबूंनीं १९०६ सालीं कलकत्यांतील सर्व बिहारी लोकांचें एक संमेलनही घडवून आणून आपली संघटनाशक्ति जनतेच्या निदर्शनास आणिली.

बंगाल फाळणीच्या आंदोलनापूर्वींच राजेंद्रबाबू स्वदेशीचे उपासक

बनले होते. सुमारें १९०२ सालापासूनच स्वदेशी हा त्यांचा धर्म झाला होता. विद्यार्थीदशेंत असतांनाच राजेंद्रबाबूंनीं लोकसेवेचें व स्वदेशीचें कंकण बांधलें होतें ही गोष्ट आजकालच्या कॉलेज विद्यार्थ्यांनीं आपल्या हृदयावर बिंबवून ठेवली पाहिजे. कॉलेजांत असतांना चैनीपलीकडे व फॅशनपलीकडे ज्या विद्यार्थ्यांची दृष्टी जात नाहीं. व स्वदेश आणि स्वदेशी याकडे ज्यांचें लक्ष पोंचत नाहीं, ते विद्यार्थी उच्च शिक्षणाला नालायकच म्हटले पाहिजेत. वास्तविक पहातां उच्च शिक्षणामुळें विद्यार्थ्यांची दृष्टी व्यापक व्हावयास पाहिजे. जर उच्च शिक्षणाचा परिणाम हुच्च विद्यार्थी निपजण्यांत होईल तर तें शिक्षण कुचकामाचेंच म्हणावें लागेल. राजेंद्रबाबूंच्या मनावर उच्च शिक्षणाचा खराखुरा सुपरिणाम झाला होता. आपल्या देशाची परिस्थिति काय आहे व त्यासाठीं आपण स्वदेशींचें व्रत किती कसाशीनें पाळलें पाहिजे, याची त्यांना कॉलेजांत असतांनाच यथार्थ जाणीव झाली होती. तसेंच सार्वजनिक कामाच्या बाबतींत लागणाऱ्या निःस्वार्थ बुद्धि, निरलसता व सेवावृत्ति या तीनही गोष्टी त्यांच्या अंगीं बाणल्या होत्या. राजेंद्रबाबूंची सार्वजनिक कार्याबद्दलची ही वृत्ति पाहून स्वामी विवेकानंदाची शिष्या भगिनी निवेदिता यांनीं त्या वेळीं जे उद्गार काढले होते ते आज आपल्या प्रत्ययास येत आहेत. ‘ राजेंद्रबाबू हिंदी राष्ट्राचे पुढारी होतील. ’ असें भविष्य निवेदिताबाईनीं १९०५ सालीं वर्तविलें होतें. तें भविष्यकथन आज तंतोतंत खरें ठरल्याचें आपण पहातच आहोंत.

प्रकरण २ रें.

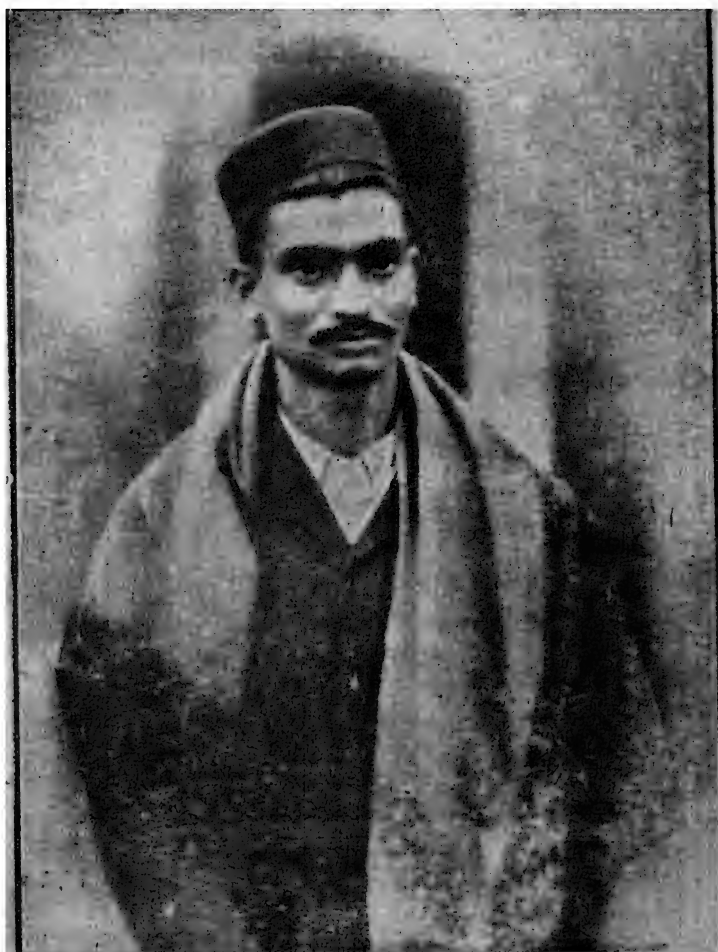
कर्तृत्वाची सुरवात.

भूमिहार ब्राह्मणकॉलेज

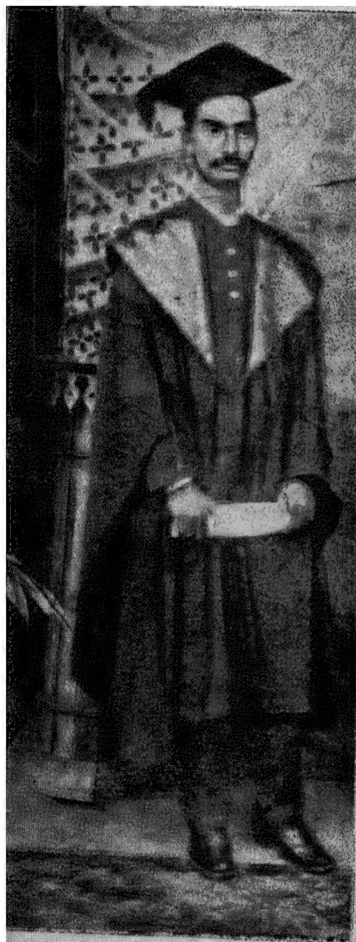
एम. ए. झाल्याबरोबर पुढें काय करावें या प्रश्नाचें त्यांना फार दिवस चिंतन करावें लागलें नाहीं. त्यांचा मार्ग आपोआपच निश्चित झाला. अनाथांच्या सेवेचें कंकण बांधून दुसऱ्याला उपयोगी पडण्यासाठीं सदैव सिद्ध असणाऱ्या राजेंद्रबाबूंनीं मुझफरपुरच्या ब्राह्मण कॉलेजच्या मदतीला धांव घेतली, व तेथील अध्यापकाची जागा स्वीकारली, यांत मुळींच आश्चर्य नाहीं. त्या वेळीं भूमिहार ब्राह्मण कॉलेजाची स्थिति मोठी अनुकंपनीय झाली होती. कॉलेजांत जर लायक व विद्वान अध्यापकवर्ग नसेल आणि अवश्य ती साधन सामुग्री किंवा उपकरणें नसतील तर युनिव्हर्सिटीकडून कॉलेजची मान्यता काढून घेण्यांत येईल, असें फर्मान निघालें होतें. कॉलेजमधील हा प्रसंग टळावा, यासाठीं कॉलेजच्या व्यवस्थापकांनीं आपल्याकडून शिकस्त चालविली होती. बाहेरच्या नामांकित विद्वानांना अध्यापक होण्यासाठीं विनंति करण्यांत आली होती. पण हें

ब्राह्मण कॉलेज नांवाप्रमाणेंच द्रव्यहीन असल्यामुळें प्रोफेसरांच्या लायकीप्रमाणें त्यांना वेतन मिळणें शक्य नव्हतें. स्वार्थत्याग करून अगदीं अल्प वेतनावर संतुष्ट होणारे प्रोफेसर मिळतील तरच कॉलेजचा तरणोपाय असल्यामुळें ब्राह्मण कॉलेजच्या व्यवस्थापकांनीं राजेंद्रबाबूंची गांठ घेऊन त्यांना आपला मनोदय कळविला. कॉलेजांत प्रोफेसरी करावी व विद्यार्थ्यांना शिकवीत बसावें, अशी बाबूजींची केव्हांही इच्छा नव्हती. एम. ए. च्या बरोबर त्यांनीं वकिलीची पहिली परीक्षा दिलीच होती. तेव्हां दुसरी परीक्षा देऊन वकिली करण्याचा त्यांचा संकल्प होता. पण मध्यंतरीं भूमिहार कॉलेजच्या चालकांनीं त्यांना अध्यापक होण्यास विनंती केल्यामुळें राजेंद्रबाबूंनीं ती जागा पत्करली. सहृदयता हा बाबूजींचा मोठा गुण असल्यामुळें आपल्यामुळें जर ह्या कॉलेजचें कल्याण होत आहे तर तें कां न करा असा विचार करून त्यांनीं तावडतोब होकार दिला. व ते भूमिहार कॉलेजांत इंग्रजीचे प्रोफेसर झाले. बाबूजी जर कॉलेजमध्यें येतील तर कॉलेजवरचें गंडांतर टळेल, अशी चालकांची खात्री होती. कारण कलकत्ता युनिव्हर्सिटींत त्यांचें दांडगें वजन होतें. खुद्द व्हाईस चॅन्सेलर सर आशुतोष मुकर्जी यांना बाबूजींच्या योग्यतेची यथार्थ जाणीव होती. या कॉलेजांत जवळजवळ विनावेतनच काम करावयाचें आहे ही गोष्ट राजेंद्रबाबूंच्या ध्यानांत होतीच. पण त्यांच्या स्वभावसिद्ध परोपकार वृत्तीला कोण बांध घालणार ?

बाबूजींना कांहीं एकच विषय अवगत होता असें नाहीं. विद्यार्थीदशेंत त्यांनीं निरनिराळ्या विषयावरचीं पुस्तकें वांचून बहुश्रुतता प्राप्त करून घेतली होती. त्यांचें इंग्रजीखेरीज अनेक विषयांवर प्रभुत्व होतें. कोणताही विषय पुढें येवो; बाबूजींची त्यांत गति नाहीं, असें क्वचितच घडे. त्यामुळें या कॉलेजांत प्रोफेसर असतांना त्यांना अर्थशास्त्र, राज्यनीति वगैरे विषय शिकविण्याचा प्रसंग आला, तरी

प्रो. राजेंद्रप्रसादः १९०६

एल्. एल्. एम्.
झाल्यानंतरः १९१०

आपल्या आवडत्या विषयांइतकेंच त्यांनीं त्यांत आपलें नैपुण्य प्रकट केलें. शिकविण्यासाठीं म्हणून राजेंद्रबाबूंनीं अनेक विषयांचा मुद्दाम अभ्यास चालविला होता. आजकालच्या प्रोफेसर वर्गांत घरून तयारी करून येणारे कितीसे प्रोफेसर सांपडतील ? जें काम एकदां हातीं घेतलें तें पुरें करण्यासाठीं जितके परिश्रम करावयास लागतील तितके करतांना थोडीसुद्धां कुचराई करावयाची नाहीं हा राजेंद्र-बाबूंचा स्वभावधर्म आहे. या कॉलेजांत प्रोफेसर म्हणून त्यांनीं जुलै १९०८ पासून मार्च १९०९ पर्यंत अवघें एक वर्षच काम केलें. त्या अवधींत त्यांची प्रिन्सिपॉल म्हणूनही कांहीं दिवस नेमणूक झाली होती. ब्राह्मण कॉलेजांतील प्रोफेसरीची अमदानी संपल्यावर कलकत्ता येथें असतांनाही त्यांनीं १९०९ सालीं सुमारें एक टर्मभर सिटी कॉलेजांत प्रोफेसर म्हणून काम केलें. त्यांनीं यावेळीं मागच्या-प्रमाणेंच इतिहास व अर्थशास्त्र हे विषय शिकविले. हातीं घेतलेल्या विषयाची पूर्ण तयारी असल्यामुळें व शिकविण्याच्या कामीं त्यांचा हातखंडा असल्यामुळें विद्यार्थी वर्गांत ते तेव्हांच लोकप्रिय होत. त्यांचा मनमिळाऊपणाचा गुण या लोकप्रियतेला कारणीभूत झाला असेल, हें काय सांगावयास पाहिजे ?

पुढें कलकत्याच्या हायकोर्टांत वकिली करीत असतां ते सुमारें दोन वर्षें कलकत्ता युनिव्हर्सिटीच्या लॉ कॉलेजांत प्रोफेसर म्हणून काम करीत होते. कलकत्ता येथें त्यावेळीं जें लॉ कॉलेज होते, त्यांत उत्तमोत्तम प्रोफेसर नसल्यामुळें तें आदर्शभूत करण्याची युनिव्हर्सिटीचे व्हाईस चॅन्सेलर सर आशुतोष मुकर्जी यांची मनीषा होती. त्यामुळें त्यांनीं उत्तमोत्तम वकिलांना व विद्वानांना या कॉलेजांत काम करण्याची विनंती केली. या विनंतीला मान देऊन बाबू राजेंद्रप्रसाद मार्च १९१४ ते मार्च १९१६ अशीं दोन वर्षें कॉलेजांत अध्यापक म्हणून काम करीत होते. राजेंद्रबाबूंच्या आयुष्यांत यानंतर कोण-

त्याही सरकारी कॉलेजांत प्रोफेसर म्हणून काम करण्याचा प्रसंग आला नाहीं. त्यांनीं पुढें १९२१ सालीं जें राष्ट्रीय विद्यापीठ स्थापन केलें, त्यावेळीं त्यांना प्रोफेसर, प्रिन्सिपॉल व व्हाईस चॅन्सेलर इत्यादि हुद्द्यांचीं कामें करावीं लागलीं व तीं त्यांनीं मोठ्या योग्यतेनें पार पाडलीं हें सर्वांस ठाऊकच आहे.

वकिलाचा कारकून

आपल्या स्वतःच्या व वडील बंधूंच्या इच्छेस्तव त्यांनीं १९०९ च्या मार्च महिन्यांत मुझफरपूरला रामराम ठोकला व ते कलकत्याला दाखल झाले. यावेळीं त्यांची वकिलीची पहिली परीक्षा झाली होती. व शेवटच्या परीक्षेचा त्यांचा अभ्यास चालू होता. कलकत्यास आल्यावर वकिलीची परीक्षा देऊन ते ताबडतोब एल्‌एल्. बी. झाले असते व त्यांनीं आपल्या कर्तृत्वावर वकिलीची सुरुवात केली असती तरीहि त्यांनीं नांव कमाविलेंच असतें. यांत शंका नाहीं. त्यांचा स्वभाव धिम्मा असल्यामुळें त्यांना जात्याच अहमहमिकेनें धांवपळ करण्याची संवय नाहीं. आणि नव्या वकिलाला तर असल्या धांवपळीची व पुढें पुढें करण्याची जरूरी; पण राजेंद्रबाबूंजवळ कायद्याचें उत्कृष्ट ज्ञान व वक्तृत्वशक्ति या दोन अमोघ शक्ति असल्यामुळें राजेंद्रबाबूंच्या यशाबद्दल मुळींच शंका नव्हती. पण बाबूजींना स्वतंत्रपणें वकिलीचा व्यवसाय करूं देण्याचें हायकोर्टाच्याच मनांत नव्हतें, तेथें त्यांच्या कर्तृत्वाला कोठून अवसर मिळणार ! त्यावेळीं कलकत्ता हायकोर्टाचा असा एक नियम होता कीं, हायकोर्टांत वकिली करूं इच्छिणाऱ्या प्रत्येक वकिलानें एखाद्या प्रसिद्ध वकिलाच्या हाताखालीं सुमारें एक वर्षभर उमेदवारी केली पाहिजे. व कामाची ओळख झाल्याबद्दलची एक परीक्षाही दिली पाहिजे. या नियमाप्रमाणें राजेंद्रबाबू कलकत्याचे सध्यांचे हायकोर्ट जज्ज व कलकत्ता युनिव्हर्सिटीचे व्हाइस चॅन्सेलर डॉ. सुऱ्हावर्दी यांचे कारकून म्हणून काम करूं लागले. त्यावेळीं श्री.

सुऱ्हावर्दी हे कलकत्ता हायकोर्टांत एक नाणावलेले वकील म्हणून प्रसिद्ध होते. त्यांच्याकडे कांहीं दिवस व दुसऱ्या एका वकिलाकडे कांहीं दिवस याप्रमाणें सुमारें २ वर्षेंपर्यंत बाबूजींनीं कारकुनाचें काम करून सर्व माहिती मिळविली. या अवधींत कलकत्याला आल्यावर एक वर्षांनीं त्यांनीं वकिलीची शेवटची परीक्षा देऊन पदवी संपादन केली. हायकोर्टाची जरूर ती मुदत भरल्यावर राजेंद्रबाबूंनीं कलकत्ता येथें स्वतंत्र वकिली थाटली व कोणाचीहि मदत अगर कोणाचाही आधार न घेतां वकिलीला प्रारंभ केला.

भारतसेवकसमाज

याच सुमारास त्यांना ना. गोखले यांजकडून सर्व्हंटस ऑफ इंडिया सोसायटीला येऊन मिळण्याबाबत त्यांना आमंत्रण आलें. ना. गोखल्यांनीं हिंदुस्थानांतील प्रत्येक प्रांतांत जाऊन तेथून होतकरू व व हुषार तरुण संस्थेसाठीं मिळविण्याचा उद्योग चालविला होता. संसारत्याग करून हिंदी राष्ट्राच्या सेवेला आपलें सर्वस्व वाहूं इच्छिणाऱ्यांची गोखल्यांना जरूरी होती. आणि त्या अपेक्षेनें सर्व देशांतील तरुणांकडे ते पहात होते. ते कलकत्याला आले असतां त्यांनीं तेथल्या एका बॅरिस्टराकडे बिहारी तरुणांची मागणी केली. त्या बॅरिस्टरला बाबू राजेंद्रप्रसाद यांचें नांव विशेष परिचित होतें. इतकेंच नव्हे तर बिहारमध्यें राजेंद्रबाबूंशिवाय दुसरा कोणी लायक व होतकरू तरुण सांपडेल कीं नाहीं याचीही त्याला शंका वाटत होती. हा बॅरिस्टर मूळचा बिहारी असल्यामुळें त्याचा सल्ला केव्हांही उपयुक्त ठरणार याबद्दल ना. गोखल्यांनाही शंका नव्हती. त्यामुळें त्या बॅरिस्टरानें राजेंद्रबाबूंचें नांव गोखल्यांना सांगितल्याबरोबर गोखले खुष झाले व त्यांनीं दुसरे दिवशीं राजेंद्रप्रसादांना बोलावणें पाठविलें.

गोखले–प्रसाद मुलाखत

ठरल्याप्रमाणें दुसऱ्या दिवशीं राजेंद्रप्रसाद ना. गोखल्यांच्या भेटीला गेले. गोखल्यांची मूर्ति पहातांच बाबूजींच्या मनावर विशेषच परिणाम झाला. आधींच गोखले व सोसायटी यांबद्दल त्यांच्या मनांत आदराची भावना उद्भूत झालेली होतीच. राजेंद्रबाबू येतांक्षणींच ना. गोखल्यांनीं त्यांना सोसायटीला येऊन मिळण्याविषयीं विनंति केली. व सोसायटीचें कार्य व ध्येय त्यांना विशद करून सांगितलें. बाबूजींनीं ताबडतोब उत्तर दिलें नाहीं. विचार करून लवकरच कळवितों असें सांगितलें. गोखले–प्रसाद मुलाखत होऊन एक आठवडा झाला, तरी राजेंद्रबाबूंनीं गोखल्यांना कांहीं कळविलें नाहीं. ते एकसारखा त्या गोष्टीचा विचार करीत होते. रात्रीं, दिवसां, केव्हांही जेव्हां वेळ मिळे, तेव्हां त्यांचा एकच विचार चाले. सोसायटीला मिळणें जरूर आहे, असें त्यांचें निश्चित मत झालें होतें व सोसायटींत दाखल होऊन देशसेवा करण्याची त्यांची इच्छाही होती. पण वकिलीवर पाणी सोडून जर आपण देशकार्यांत पडलों, तर वडील बंधूंना व घरच्या मंडळींना काय वाटेल, हा प्रश्न एकसारखा त्यांच्या डोळ्यांपुढें उभा राही. राजेंद्रबाबू केव्हां एकदां चांगले पैसे मिळवायला लागताहेत इकडे घरच्या मंडळींचे डोळे लागून राहिले होते. त्यांना नाखूष करावें तर दुसऱ्याचें मन दुखविणें हा राजेंद्रबाबूंना एक घोर अपराध वाटे. बरें, त्यांच्या इच्छेप्रमाणें वागावयाला जावें, तर आपल्या इच्छांना स्वतःच्याच हातानें तिलांजली देण्याचा प्रसंग येतो. अशा दुहेरी पेंचांत ते सांपडले. ना. गोखल्यांची व त्यांची गांठ न पडती किंवा गोखले त्यांना आपल्या सोसायटींत न बोलावते, तरी देखील लोकसेवा हें त्यांचें ध्येय ठरलें असतेंच. कारण पहिल्यापासूनच त्यांचा लोकसेवेकडे विशेष ओढा होता. पैसे मिळवून आपण खूप श्रीमंत होऊं अशा आशांचे मनोरे

त्यांनीं आपल्या स्वप्नांत देखील कधीं उभविले नव्हते. त्यामुळें ना. गोखल्यांच्या प्रश्नाला होकारार्थी उत्तर देण्याला त्यांना फारशा विचाराची आवश्यकता होती असें मुळींच नाहीं. त्यांची मनोभूमिका लोकसेवेसाठीं केव्हांपासूनच सन्नद्ध होऊन राहिली होती.

वडील बंधूंना पत्र.

याच सुमारास त्यांचे वडील बंधू बाबू महेंद्रप्रसाद कांहीं कामानिमित्त कलकत्याला आले होते. त्यांना राजेंद्रबाबूंनीं गोखल्यांच्या आमंत्रणाची हकीगत सांगितली व त्याबाबत त्यांचा सल्ला विचारला. बाबूजींचा हा प्रश्न ताबडतोब तेथल्या तेथें सुटण्यासारखा नव्हता. त्याला थोडाबहुत विचार करणें जरूर असल्यामुळें महेंद्रबाबूंनीं त्यांना त्या वेळीं कांहींच उत्तर दिलें नाहीं. हा प्रश्न ऐकून महेंद्रप्रसादांची एकंदर चर्याच अशी गंभीर झाली कीं त्यांना बाबूजींचा हा विचार मुळींच मान्य नसल्याचें स्पष्ट दिसून आलें. तेव्हां राजेंद्रबाबूंनाही स्पष्ट बोलण्याचा धीर होईना. वडील बंधूंना जर आपला विचार पसंत नाहीं, तर आपण या फंदांत कां पडावें ? असा विचार त्यांच्या मनांत डोकावूं लागला. आपलें म्हणणें महेंद्र बाबूपुढें एकदां स्पष्टपणें मांडावें असा त्यांनीं अनेकवार बेत केला; पण कांहीं जुळेनाच. अखेर मनाचा धडा करून त्यांनीं महेंद्रबाबूंना खालील आशयाचें सविस्तर पत्र लिहिलें:—

१–३–१९१० मंगळवार

प्रिय बंधूस

सप्रेम अभिवादन वि.

माझें हें पत्र पाहून तुम्ही चकित व्हाल यांत शंका नाहीं, कारण रात्रंदिवस जो तुमच्या सहवासांत आहे, त्याच्याकडून पत्र येईल अशी तुम्हांला खचित अपेक्षा नसेल. पण अशा कांहीं गोष्टी

असतात कीं ज्या बोलून दाखवितां येत नाहींत. तुमच्याशीं मन-मोकळेपणानें बोलावें असा मी अनेकदां विचार केला होता, पण मी भावनाप्रधान असल्यामुळें मला तुमच्यासमक्ष स्पष्ट बोलतां येईना. अखेर मी हा पत्राचा मार्ग पत्करला. आरंभीं हें सांगणें जरूर आहे कीं या पत्रांत मीं जें काय लिहिलें आहे त्याबद्दल मी आपल्या मनाशीं पूर्ण विचार केलेला आहे.

तुम्हांला कदाचित् आठवत असेल कीं सुमारें तीन आठवड्यापूर्वी मी ना. गोखले यांना भेटावयास गेलों होतों. मी सर्व्हंटस ऑफ इंडिया सोसायटींत दाखल व्हावें अशी इच्छा त्यांनीं त्या वेळीं व्यक्त केली होती. त्या दिवसापासून ह्या सूचनेचा मी आपल्या मनाशीं विचार करूं लागलों. माझ्या मनांत अनेक विचारचक्रें फिरूं लागलीं. अखेर गेले वीस दिवस या विषयाचा अहोरात्र विचार करून मी असें ठरविलें कीं आपलें पुढील आयुष्य देशाच्या कारणीं वेंचावें. माझा हा विचार ऐकून तुमच्या हृदयाला धक्का बसेल हें मला माहीत आहे. कुटुंबाच्या सर्व आशा ज्याच्यावर केंद्रित झाल्या आहेत, त्याचा हा विचार कदाचित् तुम्हांला अविचारहि वाटण्याचा संभव आहे. मी जर कुटुंबाची जबाबदारी घेतली नाहीं तर घरच्या मंडळींना कोणी त्राता उरणार नाहीं हेंही मी जाणून आहे. पण तुम्हांला मनापासून सांगावयाचें म्हणजे मला कुटुंबापेक्षां देशाची हांक अधिक महत्वाची व अधिक निकडीची वाटते. तुम्हांला अशा अडचणीच्या वेळीं सोडून जाणें म्हणजे कृतघ्नपणा आहे, याचीही मला जाणीव आहे. पण या गोष्टीमुळें कल-हाचा प्रसंग उद्भवणार नाहीं, ही माझी दृढ भावना आहे. कारण आपलें एकमेकांवरील बंधुप्रेम इतकें अढळ आहे कीं तें असल्या गोष्टींची पर्वाही करणार नाहीं. तुम्ही सबंध कुटुंबाचा योगक्षेम चालवितां म्हणून तुमच्यावर माझें प्रेम आहे असें मुळींच नाहीं.

तसेंच कुटुंबाची सर्व जबाबदारी मी घ्यावी या अपेक्षेनें तुम्ही ही माझ्यावर प्रेम करीत नाहीं, अशी माझी खात्री आहे. आपलें परस्परांवरील प्रेम यापेक्षांही पक्क्या आणि अढळ पायावर उभें आहे. एकमेकांच्या लहरीपणामुळें जरी एकमेकांना कांहीं त्रास सोसावा लागला तरी त्याला यत्किंचितही धक्का बसणार नाहीं. उलट माझी तर अशी भावना आहे कीं आपलें प्रेम उत्तरोत्तर वाढतच आहे, म्हणून ३० कोटी जनतेसाठीं तुम्ही स्वार्थत्यागाला तयार व्हावें, असें मी म्हणतों. ना. गोखल्यांच्या भारतसेवक समाजाला जाऊन मिळण्यांत मला स्वतःला मुळींच स्वार्थत्याग करावा लागणार नाहीं. सुदैवानें किंवा दुर्दैवानें मला असें शिक्षण मिळालें आहे कीं, मी कोणत्याही परिस्थितींत असलों तरी तिच्याशीं समरस होणें मला सहज शक्य होतें. तुम्हांला माहीतच आहे कीं मी किती साधा आहे तो. माझी रहाणीही इतकी साधेपणाची आहे, कीं मला स्वतःला विशेष असें कांहीं लागतच नाहीं. सोसायटीकडून माझ्या निर्वाहाला जेवढें मिळेल तेवढें मला पुरेसें होईल. यायोगें मी मोठासा स्वार्थ-त्याग करीत आहे, अशी मी खोटी समजूत करून घेत नाहीं. माझ्याकडे मोठ्या आशेनें डोळे लावून बसलेल्या तुम्हां सर्वांची खूप निराशा होईल. व तुमचे सर्व मनोरथ धुळीला मिळतील हें मी जाणून आहे. पण एक गोष्ट तुमच्या ध्यानांत असेलच कीं आपल्याजवळ थोडीशी वडिलोपार्जित मिळकत आहे. मी जर पैशाच्या पाठीमागें लागलों, तर मला वाटतें, मी चांगलाच पैसा कमावीन व त्यायोगें आपल्या कुटुंबाला चांगले दिवस येऊन समाजांतही आपला दर्जा वाढेल. पण समाजाला माणसाच्या श्रीमंतीचें महत्त्व वाटत असतें, त्याला हृदयाच्या उदात्तपणाची किंमत वाटत नाहीं. ह्या अशाश्वत जगांत प्रत्येक गोष्ट नश्वर आहे. संपत्ति, पदवी किंवा दर्जा कोणतीही गोष्ट घ्या, ती नाहींशी होणारच. तुम्हांला जसजसा पैसा

मिळत जातो, तसतशीं तुमची द्रव्यतृष्णा वाढतच असते. आणि जरी पुष्कळांना वाटत असतें कीं एक द्रव्य असलें म्हणजे सर्व आहे तरी ज्यांच्याजवळ सोन्याच्या राशी पडलेल्या आहेत, त्यांना किती समाधान मिळत असतें तें त्यांचें त्यांनाच ठाऊक आहे. कारण सुख हें बाहेरच्या साधनांवर अवलंबून नाहीं. तो मनाचा उदात्त धर्म आहे. झोंपडींत रहाणारा दरिद्रीनारायण राजवाड्यांत विलासवैभवांत लोळत पडलेल्या लक्ष्मीनारायणापेक्षां अधिक सुखी व समाधानी असतो. म्हणून आपण दारिद्र्याची अवहेलना करतां कामा नये. जगांतल्या थोर पुरुषांचीं चरित्रें पाहिलीं तर ते अत्यंत निर्धन व दरिद्री असलेलेच आपणांस आढळून येतील. त्यांचा किती छळ झाला, त्यांची किती अवहेलना व विटंबना झाली या गोष्टीही ध्यानांत घेतल्या पाहिजेत. त्या थोर सज्जनांचा ज्या दुर्जनांनीं छळ केला ते पार धुळीस मिळाले; पण त्या थोर पुरुषांचीं नांवें चिरंजीव झालीं आहेत. म्हणून नामधारी समाजाच्या निंदेला भीक घालूं नका. कारण ज्या समाजाचें हृदय उदार व उदात्त नाहीं त्याची पर्वा करण्याचें कारण नाहीं.

भाई, एक गोष्ट मात्र ध्यानांत असूं द्या, कीं माझी जर सर्वांत मोठी कोणती महत्वाकांक्षा असेल तर देशाची सेवा करणें एवढीच आहे. कदाचित हा माझ्या शिक्षणाचा दोष असेल. पण तुमच्या ध्यानांत असेलच कीं असले उदात्त विचार व उच्च भावना माझ्या मनांत रुजविण्याचें श्रेय तुम्हांलाच आहे. माझें जेव्हां इंग्लंडला जाण्याचें ठरत होतें,त्यावेळीं तुमचें काय मत होतें किंवा तुम्हांला काय वाटत होतें हें मला ठाऊक नाहीं, पण मी हें सांगतों कीं मला आय्. सी. एस. चा कधींच मोह वाटला नाहीं. कारण त्या मोहांत सांपडलों कीं गुलाम बनलों अशी माझी भावना झाली होती. त्या वेळीं मी आपले विचार खुल्या दिलानें तुमच्यापुढें मांडले होते.

व तुम्हींही तितक्याच मोकळेपणानें माझ्याशीं विचारावीनिमय केला होता. आज पुन्हां तसा प्रसंग आला आहे. पूर्वींइतक्याच निधडेपणानें माझ्या या योजनेला संमति द्या व आपलें बंधुप्रेम व्यक्त करा. पण यदाकदाचित संमति देण्याची तुमची इच्छा नाहीं असें जर मला कळलें तर मला अत्यंत वाईट वाटेल, पण आश्चर्य वाटणार नाहीं. कुटुंबाचा आधारस्तंभ या नात्यानें तुम्ही माझ्याकडे पहातां अशी माझी समजूत आहे. आणि तेवढ्याच भावनेनें जर तुम्ही माझ्यावर प्रेम करीत असाल तर—आणि तुमच्या बाबतींत अशी कल्पना करण्यानेंच माझें हृदय दुभंग होईल—काय म्हणावें हेंच मला कळत नाहीं. मी तुमच्याजवळ याचना करतों कीं कृपा करून माझी निराशा करूं नका अगर मला भलतेंच करण्यास सांगूं नका. जो मनुष्य आपल्या सत्वाला जागत नाहीं, तो दुसऱ्यांना कधींही उपयोगी पडणार नाहीं. तुम्ही आतांच जर माझा मार्ग अडवलात, तर माझें पुढचें आयुष्य कवडीमोल होईल आणि ज्या वाकिलीच्या धंद्यांत मी पडावें असें तुम्हांला वाटतें त्या धंद्यातही माझें लक्ष लागेल कीं नाहीं तें सांगवत नाहीं. माझें आयुष्य मातीमोल व्हावें किंवा माझ्या आशांचा चक्काचूर व्हावा असें तुम्हांला कालत्रयीं स्वप्नांत सुद्धां वाटणार नाहीं. मी आपल्या महत्वाकांक्षेपुरतेंच बोलत आहे. देशसेवेपलीकडे माझी दुसरी कोणतीच महत्त्वाकांक्षा नाहीं. माझ्या आयुष्यांत जर कोणतें सर्वोच्च व एकमेव ध्येय असेल तर देशसेवा येवढेंच आहे. समजा मला दुसरी एकादी महत्वाकांक्षा आहे, असें गृहीत धरलें तरी हायकोर्टांत ती सफल कशी होणार ? मी म्हणतों कीं मी कदाचित् महिन्याकाठीं शेंदोनशें रुपये मिळवीन, एकादे वेळीं चार दोन हजारही मिळवीन, पण त्याचा काय उपयोग ? ज्यांच्याजवळ लाखों रुपये आहेत असे कितीतरी धन्वंतर लोक पडले आहेतच कीं ! त्यांच्याबद्दल कुणाला काय वाटतें ? कित्येकदां तर

असल्या मूर्ख श्रीमंतांबद्दल कींवच येते. पण जरा ह्या दुसऱ्या बाजूकडे पहा. ना. गोखल्यांइतका मानसन्मान व दर्जा आज कोणत्या श्रीमंताला किंवा संस्थानिकाला मिळत आहे ? आणि तसें म्हटलें तर गोखले अगदीं कंगाल आहेत. गोखल्यांपेक्षां कां आपण अधिक कंगाल आहों ? जर लाखों लोक महिना दोन किंवा तीन रुपयांवर गुजराण करतात, तर आपल्याला काय दोन तीनशें रुपयांत चरितार्थ चालवितां येणार नाहीं ? आपल्या महत्वाकांक्षेचें क्षेत्र मोठें आहे. तुम्ही जर हा स्वार्थत्याग करावयाला तयार व्हाल तर तुम्हांलाच तें भूषणावह होईल.

आतां माझ्या चरितार्थाच्या दृष्टीनें विचार करूं लागलों, तर मला तुमच्याकडून कांहींही मागण्याची पाळी येणार नाहीं. कारण माझ्या जरूरीपुरतें मला सोसायटीकडून मिळेल. तसेंच माझ्या कुटुंबाच्या योगक्षेमाचीही व्यवस्था सोसायटी करील. मी आपली मंडळी तुमच्याकडेच पाठवीन व त्यांना लागेल तो खर्चही धाडून देईन. ह्या खर्चामुळें तुम्हांला मोठासा हातभार लागेल असें नाहीं, उलट तीनशांऐवजीं तुम्हांला तिसांतच समाधान मानावें लागेल. मुलांच्या शिक्षणाची तरतूद सोसायटी करीलच. तेव्हां मुलांच्या शिक्षणाची जबाबदारी मी तुमच्यावर टाकीत नाहीं. मी स्वतःच त्यांचें शिक्षण करीन. भाई, या गोष्टीचा विचार करून मला काय तें कळवा. या गोष्टीचा विचार करण्यांत मी गेले २० दिवस घालविले आहेत. आणि विचार करून अखेर असें ठरविलें आहे कीं, मानसन्मान, दर्जा किंवा पदवी या गोष्टी म्हणजे शुद्ध फसवणूक आहे; मनुष्याचा मोठेपणा त्याच्या तिजोरीच्या मोठेपणांत नसून त्याच्या मनाच्या मोठेपणांत आहे. आणि माझी खात्री आहे कीं, तुमच्या अंगीं हा मोठेपणा आहे. या प्रश्नाचा दुसऱ्या दृष्टीनें विचार करून पहा. समजा, कांहीं अपघात होऊन किंवा प्लेग-

कॉलऱ्यासारख्या सांथीला बळी पडून मी जर तुम्हांला मुकलों, तर तुम्ही काय कराल ? माझ्या पाठीमागें तुमच्यावरच सर्व प्रपंचाचा भार पडणार नाहीं काय ? मग तुम्हांला जें काय मिळेल, त्यावरच समाधान मानावें लागणार नाहीं काय ? नशिबाचा निर्णय तुम्हांला मान्य करावाच लागणार. तेव्हां मी असें म्हणतों कीं, ईश्वरी संदेशाला मान देणें आपलें कर्तव्य नाहीं काय ? आपला कायमचा वियोग व्हावा असें जर ईश्वरी सूत्र असेल, तर त्याच्यापुढें तुम्हांला नमलेंच पाहिजे. म्हणून पुन्हां पुन्हां सांगतों कीं, तुमच्यांत जो ईश्वरांश आहे, त्याला साक्षी ठेवून दारिद्र्याचा अंगीकार करावयास तयार व्हा व समाजांतील उच्च दर्जाबद्दलच्या मोहापासून परावृत्त व्हा. जगांत अद्यापिही उदारचरित महात्मे आहेत, हें आपल्या कृतीनें जगाला दाखवून द्या. ज्यांना द्रव्य हें कस्पटासमान आहे, व लोकसेवेपुढें ज्यांना कशाचीच किंमत नाहीं, असे त्यागवीर अद्यापि या भूतलावर हयात आहेत हें जगाला दाखवा. असें करण्यानें जगांत तुमचा लौकिक वाढावयास मदतच होईल.

मी यासंबंधीं सौभाग्यवतीलाही लिहीत आहे. आईला कळविणें माझ्या शक्तीबाहेरचें असल्यामुळें मी तिला कांहींच लिहीत नाहीं. तिच्या वृद्धावस्थेंत तिला कदाचित् धक्काच बसावयाचा. कळावे.

आपला प्रिय बंधू
राजेंद्रप्रसाद

राजेंद्रबाबूंनीं या पत्रांत आपलें अंतःकरणच जणूं ओतलें आहे. आपल्या हृदयांतील आशा–आकांक्षा मूर्त स्वरूपांत त्यांनीं आपल्या बंधूपुढें मांडल्या आहेत आणि आपलें भविष्यकालीन ध्येयही स्पष्ट केलें आहे. राजेंद्रबाबूंचें हृदय समजावून घेण्याच्या दृष्टीनें हें पत्र म्हणजे एक अमोल ठेवाच म्हटला पाहिजे. त्यांच्या हृदयांत

पहिल्यापासूनच देशभक्तीची आंच असल्याचें या पत्रावरून कोणालाही दिसून येईल. त्यांना देशसेवेपुढें व लोकसेवेपुढें स्वार्थाची किंमत वाटत नाहीं. राजेंद्रबाबूंचें हें असे थोर विचारांचें पत्र पाहून त्यांचे ज्येष्ठ बंधू महेंद्रबाबूही चकित झाले. दुसरें दिवशीं दोघां बंधूचें गांवाबाहेर निवांतपणें बोलणें होऊन राजेंद्रबाबूंनीं ना. गोखल्यांना नकार द्यावा असें ठरविण्यांत आलें. घरच्या परिस्थिती-बद्दल महेंद्रबाबूंनीं राजेंद्रबाबूंना कांहीं प्रश्न विचारले. बाबूजींना त्यांचीं उत्तरें देणें कठीण पडलें. दोघां भावाभावांनीं पुष्कळ विचार-विनिमय करून एकमेकांपुढें आपलें हृदय खुलें केलें. अखेर राजेंद्रबाबूंना वडील बंधूंचें म्हणणें पटलें व त्यांनीं परमेश्वराचीच इच्छा नाहीं, असा मनाशीं विचार करून ना. गोखल्यांना नकार देण्याला रुकार दिला. पहिलें पत्र लिहून आपण वडील बंधूंना उगीच दुखविलें, असें वाटल्यावरून राजेंद्रबाबूंनीं त्यांना पुढीलप्रमाणें क्षमायाचनेचें दुसरें पत्र पाठविलें:—

प्रिय बंधूंस सप्रेम अभिवादन. बुधवार २–३–१९१०

आतां काय लिहावें हेंच मला समजत नाहीं. मला एका गोष्टीचा मोठा अभिमान वाटतो कीं, मी दुसऱ्याला यत्किंचितही दुखवीत नाहीं. आणि जर चुकून माझ्याहातून कोणी दुखविलें गेलें, तर मला अत्यंत पश्चात्ताप होतो. तुम्हांला किंवा आईला यत्किंचितही दुःख देणें मला मरणप्राय वाटेल. गेल्या पत्रांत मी जें लिहिलें होतें तो माझा शेवटचा निर्णय नव्हता किंवा त्यांत निर्णयात्मक असें कांहीं नव्हतें. केवळ मी आपले विचार आड पडदा न ठेवतां, तुमच्यापुढें मन-मोकळेपणानें मांडले होते. मी आजपर्यंत तुमची कधीं अवज्ञा केली नाहीं आणि ईश्वर करील तर यापुढेंही करणार नाहीं. तुमच्या प्रेमामुळें मला वडिलांची कधींही आठवण झाली नाहीं. तुम्ही आपल्या

बर्तणुकीनें मला वडील व ज्येष्ठ बंधु या दोघांचाही आधार दिलांत. तुम्हांला जर मी यत्किंचितही दुःख देईन, तर माझ्यासारखा अधम मीच. तुम्ही या विषयावर मोकळेपणानें बोलावें अशी माझी इच्छा होती, ती तुम्ही तृप्त केल्यामुळें मला अत्यंत समाधान वाटलें. माझ्या समाधानाला सीमा राहिली नाहीं, असेंही म्हटल्यास चालेल. मी तुमची कोणत्याही प्रकारें अवज्ञा करीन, तर मी कृतघ्न ठरल्यावांचून रहाणार नाहीं. तुमच्या आज्ञांचें पालन करण्यांत मला जें सुख वाटतें तें केवळ मलाच माहीत. तेव्हां तुमच्या आज्ञेवांचून तुमचा हा कनिष्ठ बंधू कोणतीही गोष्ट करणार नाहीं, याबद्दल निर्धास्त रहा. तुमच्या इच्छेविरुद्ध कांहींही केलें जाणार नाहीं, हें ध्यानांत ठेवा. तुमच्या निर्णयामुळें माझें भावी आयुष्य दुःखपूर्ण होईल अशी मुळींच कल्पना करून घेऊं नका. माझ्यांत तरुणपणांतला उच्छृंखलपणा आहे हें काय सांगावयास हवें ? तुम्ही आजपर्यंत ज्या भावावर प्राणापलीकडे प्रेम केलें, त्याला तुम्ही क्षमा नाहीं कां करणार ? तुम्ही जर क्षमा केली नाहीं तर दुसरा कोण करील ? केवळ उच्छृंखलपणामुळें तुमच्या मनाला मी ज्या निरर्थक वेदना दिल्या त्याबद्दल तुम्ही मला माफी करणार नाहीं काय ? माझ्यामुळें तुम्हांला किती दुःख झालें असेल, त्याची मला यथार्थ कल्पना आहे, व त्याबद्दल माझ्या अंतरात्म्याला किती खेद होत आहे तो पत्रीं लिहितां येत नाहीं. माझें हृदय जर उकलून दाखवितां आलें तरच त्याची कल्पना येईल. त्यासाठीं मी अहोरात्र किती अश्रू ढाळले आहेत ते मीच जाणें. वडिलांना भयंकर यातना देऊन त्यांच्या मृत्यूला मीच कारण झालों, असें असतांना, वडिलांच्या जागीं असलेल्या ज्येष्ठ बंधूंना मी दुखवावें, याबद्दल मला शरमच वाटली पाहिजे. तुमची क्षमा कशी मागावी हेंच समजत नाहीं. माझी पक्की खात्री आहे कीं

भ्रातृप्रेमामुळें तुम्ही सर्व विसरून जाल, पण मला या गोष्टी विसरतां येणार नाहींत.

माझ्या मनांत आतां कांहीं राहिलें नाहीं असें म्हणणें म्हणजे धडधडीत खोटें बोलणेंच होय. ही गोष्ट माझ्या मनांतून केव्हां जाईल तें सांगतां येणार नाहीं. तथापि येवढें सांगतों कीं जेथें असेन तेथें सुखी व समाधानी रहाण्याचा मी प्रयत्न करीन. तुम्हांला किंवा कुटुंबांतल्या कोणाच्याही मनाला दुःख न देणें हेंच माझें समाधान आहे. मला माझ्या रीतीनें जें काय करतां येईल तें मी करण्याचा प्रयत्न करीन. तुम्हांला सुखी व समाधानी पहाणें यांतच माझें सुख सांठविलेलें आहे.

आपला प्रिय बंधू,
राजेंद्रप्रसाद

गांधीजी व बाबूजी

सर्व्हंटस् ऑफ इंडिया सोसायटीला मिळण्याबाबत महात्मा गांधीजींच्या आयुष्यांत राजेंद्रबाबूप्रमाणेंच एक प्रसंग येऊन गेला. या दोन प्रसंगांत अतिशय साम्य असल्यामुळें गांधीजींच्या आत्मचरित्रांतील तत्संबंधींचा मजकूर येथें मुद्दाम देत आहे. गांधीजींच्या व राजेंद्रबाबूंच्या चरित्रांत सत्य, सेवा व संघटना या दृष्टीनें जसें अतिशय साम्य आहे, तसें इतरत्रही आहे. गांधीजीप्रमाणें राजेंद्रबाबूंना ना. गोखल्यांनीं पाचारण केलें आणि दोघेही जरी प्रत्यक्ष सोसायटीला जाऊन मिळाले नाहींत, तरी सोसायटींत असतांना त्यांनीं जें काय थोडेंबहुत केलें असतें त्याच्या किती तरी पट ते आज सोसायटीच्या बाहेर राहून करीत आहेत. सोसायटींत दाखल न होण्यानें कोणाचेंच कांहीं नुकसान झालें नाहीं. म. गांधीजींच्या आत्मचरित्रांतील उतारा पुढीलप्रमाणें आहेः—

" गोखल्यांची फार इच्छा होती कीं, मी सोसायटींत दाखल व्हावें. माझी तर इच्छा होतीच. पण सभासदांचें मत पडलें कीं सोसायटीचे आदर्श व त्यांची काम करण्याची रीत माझ्या रीतीहून भिन्न होती. त्यामुळें मी सभासद होणें योग्य होईल कीं काय, याबद्दल त्यांना शंका वाटत होती. गोखल्यांची समजूत होती कीं, माझ्यामध्यें आपल्या ध्येयांना चिकटून रहाण्याचा जसा गुण होता तितकाच इतरांचें आदर्श संभाळून घेण्याचा व त्यांच्याशीं मिळून मिसळून काम करण्याचाही गुण होता. ' तुम्ही सोसायटीचे सभासद व्हा, किंवा नका होऊं, पण मी तर तुम्हांला सभासदच मानून चालणार; ' गोखले म्हणाले.

"मी स्वतःची कल्पना त्यांना कळविली होती. मी सोसायटीचा सभासद झालों किंवा न झालों तरी माझ्या मनांतून एक आश्रम काढावयाचा होता. गोखल्यांना माझा विचार पसंत पडला व ते म्हणालेः

' तुम्ही अवश्य तसें करा. सभासदांबरोबरच्या चर्चेचा निकाल कसाही लागो; पण तुम्हांला आश्रमासाठीं लागणारें द्रव्य तुम्हीं माझ्यापासूनच घ्यावयाचें आहे. मी तो माझाच आश्रम समजणार '

" माझें हृदय फुलून गेलें. पैसे वसूल करण्याच्या कामांतून बरी मोकळीक झाली असें म्हणून मी फार आनंद मानला; आणि यापुढें मला स्वतःच्या जबाबदारीवर चालावें लागणार नाहीं, तर प्रत्येक अड-चणीमध्यें मला मार्गदर्शक मिळणार, या विश्वासामुळें माझ्या डोक्या-वरील मोठा भार खालीं उतरला असें मला वाटलें.

" पुण्याला पोंचल्यानंतर गोखल्यांची उत्तरक्रिया वगैरे आटोपून सोसायटीचा योगक्षेम यापुढें कसा चालवावा, आणि मी सोसायटींत दाखल व्हावें कीं नाहीं, या प्रश्नाच्या चर्चेला आम्ही सर्वजण लागलों. माझ्यावर मोठा भार येऊन पडला. गोखले जिवंत असे-

पर्यंत मी सोसायटीमध्यें दाखल होण्याचा प्रयत्न करण्याचा प्रश्नच उपस्थित होत नव्हता. गोखल्यांची आज्ञा किंवा इच्छा असेल त्याप्रमाणें करावयाचें, येवढेंच माझें काम होतें. ही स्थिति मला पसंत होती. भारतवर्षरूपी तुफानी समुद्रामध्यें माझ्या आयुष्याचें तारूं ढकलतांना मला कोणी सुकाणदार पाहिजे होता, आणि गोखल्यांसारखा सुकाणदार मिळाल्यावर मला कसलीच धास्ती नव्हती.

" आतां मला वाटूं लागलें कीं, मी सोसायटींत दाखल होण्याचा सतत प्रयत्न केला पाहिजे. गोखल्यांच्या आत्म्याची अशीच इच्छा असणार असें मला वाटे. मी संकोच न धरतां व दृढपणें त्या प्रयत्नाला लागलों. सोसायटीच्या सभासदांमध्यें माझ्या बाबतींत मतभेद होता. कांहींचें मत मला दाखल करण्याच्या बाजूचें होतें, तर इतर मला सोसायटींत घेण्याच्या विरुद्ध होते. मला स्पष्ट दिसून आलें कीं, सोसायटीच्या सभासदामध्यें मला दाखल करण्याबद्दल मतभेद असेल, तोंपर्यंत माझा मीच दाखल होण्याचा आग्रह सोडून दिला पाहिजे. तेणें करूनच सोसायटी व गोखले यांचेबद्दलचें माझें कर्तव्य मी केलें असें होईल. अखेर सोसायटीमध्यें दाखल होण्यासंबंधींचा माझा अर्ज परत घेऊनच मी सोसायटीचा खराखुरा सभासद झालों. "

सोसायटींत न गेल्यानें राजेंद्रबाबूंना कांहीं काळ वाईट वाटलें व त्यांचें वकिलीकडे लक्ष लागेना, पण पुढेंपुढें जसजसें ते सेवाकार्यांत निमग्न झाले, तसतसा त्यांना सोसायटीचा विसर पडल्यास नवल नव्हतें. गांधीजीप्रमाणें त्यांनाही आतां वाटत असेल कीं आपण सोसायटीचे सभासद झालों नाहीं, हें बरें झालें आणि गांधीजीप्रमाणें त्यांनीही आतां पुढीलप्रमाणें उद्गार कदाचित काढले असतेः—

" अनुभवानें आतां मला असें दिसतें कीं, मी सोसायटीचा

रीतसर सभासद झालों नाहीं, हें ठीकच झालें, व सभासदांनीं माझ्या सभासदत्वाला केलेला विरोध योग्य होता. त्यांच्या माझ्या सिद्धांतांमध्यें भेद असल्याचें अनुभवानें सिद्ध झालें आहे, पण मतभेदाची जाणीव असतांनाही त्यांचे माझेमध्यें आत्म्याचें अंतर कधींच पडलेलें नाहीं, कटुता कधींच उत्पन्न झालेली नाहीं. मतभेद असतांही आमचें बंधुत्वाचें व मैत्रीचें नातें कायम राहिलें आहे. सोसायटीचें स्थान माझ्या दृष्टीनें नेहेमीं यात्रेचें स्थानच होऊन राहिलें आहे. लौकिक दृष्टीनें मी तिचा सभासद नसेना का, पण अध्यात्मिक दृष्टीनें मी सभासद आहेच. लौकिक संबंधापेक्षां आध्यात्मिक संबंध अधिक मौल्यवान आहे. आध्यात्मिक संबंधाखेरीज लौकिक संबंध हा प्राणाशिवायच्या देहाप्रमाणेंच होय. ”

प्रकरण ३ रें.

वकिलीचा व्यवसाय.

हायकोर्ट वकील

भारतसेवकसमाजाचें पर्व कायमचें समाप्त झाल्यावर राजेंद्रबाबूंनीं वडील बंधूंच्या सांगण्यावरून आपलें लक्ष वकिलीकडे वळविलें. कलकत्ता हायकोर्टांत वकिली करण्याला लागणारी पूर्वतयारी त्यांनीं अगाऊच करून ठेवली असल्यामुळें त्यांना निराळी तयारी करावयाची नव्हती. फक्त वकिलीची पदवी घ्यावयाची होती. एकदां हायकोर्ट वकील व्हावयाचें ठरविल्यावर मग पदवी घेण्यास कितीसा उशीर लागणार ! राजेंद्रबाबूंचा अभ्यास तयारच होता. ते १९१० च्या मार्च महिन्यांत लगेंच परीक्षेला बसले व ताबडतोब पासही झाले. आणखी कांहीं काळ वकिलाच्या कारकुनाचें काम करून बाबूजींनीं १९११ च्या ऑगस्ट महिन्यांत कलकत्ता हायकोर्टांत वकिलीला प्रारंभ केला. कलकत्ता हायकोर्टांत मोठमोठे वकील व बॅरिस्टर होते तरी आपल्या कर्तृत्वावर राजेंद्रबाबूंनीं नांव [illegible]विण्यास सुरवात केली. त्यांच्या वेळीं कलकत्ता हायकोर्टांत [illegible] सिंह, डॉ. सर राशबिहारी घोष, देशबंधू दास, हसन इमान, सर गणेशदत्त

सिंह वगैरे अनेक प्रसिद्ध वकील हायकोर्टांत वकिली करीत होते. व त्यांच्याशीं राजेंद्रबाबूंचा सामना होता. अनेकदां देशबंधू दासबाबूं-बरोबर काम करण्याचा त्यांना प्रसंग आला होता. १९१६ सालापर्यंत बाबूजींनीं कलकत्त्याच्या हायकोर्टांत वकिली करून नामांकित वकील म्हणून नांव मिळविलें. वकिली करीत असतांनाच त्यांनीं एल्‌एल्. एम्. या कायद्याच्या सर्वोच्च परीक्षेचा अभ्यास चालविला होता. १९१५ सालीं ते त्या परीक्षेला बसले व पहिल्या वर्गांत पहिले आले. या परीक्षेच्या वेळीं ते लॉ कॉलेजांत प्रोफेसर म्हणून काम करीत अस-असल्यामुळें त्यांना जितका मोकळा वेळ मिळावयास पाहिजे होता तितका मिळूं शकला नाहीं. शिवाय दिवसभर त्यांना कोर्टाचीं कामें संभाळावीं लागत तीं निराळींच. असें असल्यामुळें त्यांनीं एल्‌एल् एम्. साठीं कसून श्रम करून अभ्यास केला. व अखेर त्या उच्च परीक्षेंत ते पहिले आले. त्यांच्या असामान्य बुद्धिमत्तेचाच हा विजय म्हटला पाहिजे. कलकत्ता युनिव्हर्सिटीची ही कठिणांत कठीण परीक्षा असून या परीक्षेला दर वर्षी फारच थोडे विद्यार्थी बसतात. ही परीक्षा पास झालेले बिहारमध्यें आतांपर्यंत फक्त दोघेच आहेत. बाबूजी व त्यांच्या बरोबर परीक्षेला बसलेले त्यांचे सहाध्यायी बाबू वैद्यनाथसिंह. या दोघांशिवाय अद्याप तिसरा कोणीही ही परीक्षा उत्तीर्ण झालेला नाहीं.

पाटणा हायकोर्टांत

१९१६ सालच्या मार्च महिन्यांत बिहार प्रांतांत पाटणा येथें नवीन हायकोर्ट स्थापन करण्यांत आलें. आपल्या प्रांतांत हायकोर्ट आलें असें पाहून कलकत्याला वकिली करणारे कित्येक बिहारी वकील आपल्या प्रांतांत परत आले व पाटणा हायकोर्टांत वकिली करूं लागले. राजेंद्रबाबूही अर्थातच पाटण्याला आले व त्यांनीं तेथील हायकोर्टाची सनद काढली. कलकत्त्याला सुमारें पांच वर्षें त्यांनीं वकिली केली, तर

पाटण्याला पुरीं साडेचार वर्षेंही केली नाहीं. १९१६ पासून १९२० पर्यंत त्यांनीं काय ती वकिली चालविली. पुढें सर्वव्यापी असहकारितेमुळें त्यांनीं आपल्या भरभराटलेल्या वकिलीवर राष्ट्रासाठीं तिलांजली दिली व ते फकीर बनले. वकिली करीत असतां त्यांना पुष्कळ पैसे मिळत. विशेषतः पाटणा येथें आल्यावर तर त्यांची चांगलीच चलती सुरू झाली होती. पण वकिलीच्या या ऐन अमदानींत त्यांनीं आपला बडेजाव कधींहीं वाढविला नाहीं, अगर मोठी दौलत करण्याच्या ते मागेंही लागले नाहींत. ते पूर्वींइतक्याच साधेपणानें वागत. त्यांच्याकडे कोणीही येवो तो कधीं विन्मुख परत जात नसे. राजेंद्रबाबूंची पहिल्यापासूनच ही परोपकारवृत्ति असल्यामुळें त्यांना जेवढे पैसे मिळत, तेवढे सर्व परोपकारांत व सार्वजनिक कामांत खर्च होऊन जात. त्यांच्याकडे नेहेमीं विद्यार्थ्यांची रीघ लागलेली असे व कित्येक गरीब विद्यार्थी त्यांच्याकडे कायमचे रहातही असत. सार्वजनिक कामासाठीं वर्गण्या व देणग्या देतां देतां ते अगदीं पुरे कफल्लक बनून गेले. शिवाय त्यांच्याकडे नेहेमीं राजकीय पुढारी, वाङ्मयसेवक, समाजसेवक वगैरेंचा तळ असे तो निराळाच. या बाबतींत त्यांची देशबंधू चित्तरंजनदास यांच्याशीं तुलना करतां येईल. परोपकार करतां करतां देशबंधू दास जसे अगदीं निष्कांचन बनले तद्वतच राजेंद्रबाबूंची स्थिति झाली, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. १९२० सालीं जेव्हां त्यांनीं वकिलीला रामराम ठोकला त्यावेळीं त्यांच्याजवळ १५ रुपये सुद्धां शिल्लक नव्हते. त्यांची मिळकत महिना तीन हजार रुपयांपासून पांच हजारांपर्यंत गेलेली होती. असें असून सुद्धां त्यांच्या गांठीला १५ रुपये नसावेत, ही गोष्ट त्यांच्या परोपकारी व निःस्वार्थ बुद्धीची द्योतक नाहीं काय? या ठिकाणीं त्यांची चारुदत्ताशीं तुलना करण्याचा कोणालाही मोह होईल.

विलायत यात्रा

राजेंद्रबाबूंना १९२८ सालीं जी विलायतयात्रा करावी लागली ती त्यांच्या वकिलीसंबंधांतच असल्यामुळें तिचा या प्रकरणांतच उल्लेख येणें जरूर आहे. शहाबाद जिल्ह्यांत रायबहादुर हरिहरप्रसाद सिंह नांवाचा एक मोठा जमीनदार आहे. त्याचा व डुमराव राजाचा जमीनी बाबत एक मोठा तंटा चालला होता. हा वाद कित्येक लाख रुपयांचा होता, व त्यांत राजेंद्रबाबूंनीं बाबू हरीजींचें वकीलपत्र घेतलें होतें. हा खटला १९२० सालापासून चालत होता. १९२० सालीं तो खालच्या कोर्टांत होता तेथून १९२४ सालीं हायकोर्टांत आला आणि १९२८ सालीं प्रीव्ही कौन्सिलमध्यें दाखल करण्यांत आला. राजेंद्रबाबू या खटल्यांत अगदीं पहिल्यापासून असल्यामुळें त्यांना त्यांतील कागदपत्रांची जितकी इत्थंभूत माहिती झाली होती, तितकी दुसऱ्या कोणालाच नव्हती. आणि १९२० सालीं राजेंद्रबाबूंनीं वकिलीवर पाणी सोडलें, तरी जेव्हां हा खटला हायकोर्टांत अगर प्रिव्ही कौन्सिलमध्यें निघेल त्या वेळीं तो चालविण्याचें बाबूजींनीं हारिजींना अभिवचन दिलें होतें. हा खटला मोठाच असल्यामुळें त्यांत अनेक वकील होते. अधूनमधून पं. मोतीलाल नेहरू यांनींहि हारिजींतर्फे कांहीं काम केलें. पण हा खटला केव्हां संपेल याचा नियम नसल्यामुळें कोणताही एक वकील शेवटपर्यंत टिकून राहिला नाहीं. प्रतिपक्षातर्फे देशबंधू दास यांनीं कांहीं दिवस काम केल्यावर त्यांच्या जागीं सर आशुतोष मुकर्जी आले. व पं. मोतीलाल नेहरूनंतर पुन्हां राजेंद्रबाबू आले. हायकोर्टांत महाराजांच्या विरुद्ध निकाल झाल्यामुळें त्यांनीं प्रीव्ही कौन्सिलमध्यें अपील केलें. त्यामुळें हारिजींतर्फे बाबू राजेंद्रप्रसाद यांना इंग्लंडला जाणें भाग पडलें. ९ मार्च १९२८ रोजीं 'कैसर इ हिंद' बोटीनें राजेंद्रबाबू इंग्लंडला निघाले ते २४ मार्च रोजीं संध्याकाळीं लंडनला पोहोंचले. आपल्या अशीलाच्या खटल्या-

साठीं ते लंडनला आले असल्यामुळें त्यांनीं पहिल्या प्रथम खटल्याच्या कामाशिवाय दुसरीकडे कोठेंही लक्ष दिलें. नाहीं. आपला खटला बरा व आपण बरें या भावनेनें ते इंग्लंडमध्यें कोठें हिंडलेही नाहींत. अगर त्यांनीं लंडनही पाहिलें नाहीं. किंवा लंडनमध्यें त्यांनीं कोणाच्या गांठीभेटीही घेतल्या नाहींत. नाहीं म्हणावयाला लंडनच्या पूर्वभागांत गरिबांची सेवा करणाऱ्या मिस म्युरिएल लीस्टरबाईची त्यांनीं गांठ घेतली. खटला संपल्यावर राजेंद्रबाबूंनीं हिंदुस्थानास यावयाचें ठरविलें व परत येतां येतां थोडी युरोपची चक्कर मारण्याचें त्यांच्या मनांत आलें व त्याप्रमाणें त्यांनीं आपला कार्यक्रम आंखला.

ऑस्ट्रियांत

ते पहिल्याप्रथम ऑस्ट्रियांत गेले. व्हिएन्नानजीक सोनाट्सबर्ग या शहरीं अंतरराष्ट्रीय युद्धविरोधी संमेलन भरावयाचें होतें. हिंदुस्थानचे एकमेव प्रतिनिधि म्हणून ते त्या संमेलनाला हजर राहिले. व त्यांनीं तेथें हिंदुस्थानच्या वतीनें भाषण केलें. फेनर ब्रॉकवे संमेलनाध्यक्ष होते.

संमेलन समाप्त झाल्यावर संमेलनाच्या कार्याचा प्रचार करण्यासाठीं युरोपांत ठिकठिकाणीं संमेलनाचे प्रतिनिधि धाडण्यांत आले. राजेंद्रबाबूंचीही ऑस्ट्रियांत एका गांवीं रवानगी करण्यांत आली. तेथें जाहीर सभा भरून युद्धविरोधी व्याख्यानें व्हावयाचीं होतीं. या गांवीं रहाणाऱ्या एक प्रोफेसराला महात्मा गांधींनीं राजेंद्रबाबूंजवळ एक चिठ्ठी दिली होती. त्या गांवीं गेल्यावर राजेंद्रबाबूंवर जो भयंकर प्रसंग आला, त्याची हिंदुस्थानांत फारच थोड्यांना कल्पना असेल. जर्मनींत आजकाल चाललेले नाझी लोकांचे अत्याचार अगदीं खरे असतील, त्यांत यत्किंचितही अतिशयोक्ति नसेल असें ही हकीगत वाचून खात्री पटते. त्या सभेंत राजेंद्रबाबूंवर जे अत्याचार

करण्यांत आले व फॅसिस्टांनीं त्यांच्यावर जे हल्ले चढविले ती सगळी हकीगत अंगावर शहारे आणणारी आहे. महात्मा गांधींनीं ३० आगष्ट १९२८च्या ‘यंग इंडिया’मध्यें यासंबंधीं जो महत्वाचा लेख लिहिला आहे, त्यांत राजेंद्रबाबूंवरील हल्ल्याचें सविस्तर वर्णन आलें असल्या-मुळें तोच लेख येथें मुद्दाम देत आहे. ‘युरोपांत जाणाऱ्यांना इषारा’ या मथळ्याखालीं महात्मा गांधींनीं पुढीलप्रमाणें अग्रलेख लिहिला आहे:—

राजेंद्रबाबूंवर हल्ला

“ असहकारितेच्या चळवळीपासून युरोपांत हिंदुस्थानाबद्दल विशेष कुतूहल उत्पन्न झालें आहे. व हिंदी राजकारणाकडे त्यांचें बरेंच लक्षही वेधलें आहे. पण बाबू राजेंद्रप्रसाद यांच्या बाबतींत असा विपरीत अनुभव येईल अशी कोणाचीच कल्पना नव्हती. प्रीव्ही कौन्सिलमध्यें एक खटला चालविण्यासाठीं कांहीं महिन्यापूर्वीं ते लंडनला गेले होते. खटल्याचें काम संपल्यावर त्यांनीं युरोपांत थोडीशी सफर मारली व जातां जातां व्हिएन्ना येथें भरलेल्या युद्ध विरोधकांच्या परिषदेला हजर राहिले. तेथें एका अनोळखी गृहस्थाच्या विनंतीवरून त्यांनीं जवळच्या गांवीं एका सभेला येण्याचें कबूल केलें. राजेंद्रबाबू ज्या सभेंत विश्वशांतीवर व्याख्यान देत होते, ती सभा फॅसिस्टांनीं उधळून लावून राजेंद्रबाबूंवर भयंकर हल्ला केला, अशा आशयाची एक बातमी कांहीं दिवसापूर्वीं मुंबई क्रॉनिकलमध्यें प्रसिद्ध झाली होती. पण खुद्द राजेंद्र बाबूंकडून मला कांहींच खबर न आल्यामुळें माझा त्यावर विश्वास बसेना.

ज्या दिवशीं क्रॉनिकलमध्यें वरील बातमी प्रसिद्ध झाली त्याच दिवशीं हॉलंडच्या युवक-परिषदेसाठीं राजेंद्रबाबूंनीं माझ्याकडे तारेनें संदेश मागविला होता. त्यावरून माझ्या शंकेचें निवारण झालें होतें. पण गेल्या डांकेनें माझ्याकडे एका ऑस्ट्रियन प्रोफेसराचें

पत्र आलें. त्यांत राजेंद्र बाबूंवरील हल्लयाची बातमी सविस्तर कळविली आहे. ह्या पत्रांतील महत्त्वाचा भाग मी येथें उद्धृत करीत आहे:—

'राजेंद्रप्रसाद यांच्याबरोबर तुम्ही जें ओळख पत्र दिलें होतें त्यायोगें मला आनंद झाला होता. पण आतां त्यांच्या संबंधींची भयंकर बातमी कळविण्याचें माझ्या नशीबीं आलें आहे. तुमच्या पत्रांत कोणत्याच सभेचा उल्लेख नव्हता, पण तुमच्या पत्राच्या मागल्या बाजूला कोणीतरी लिहिलें होतें कीं, 'भाई राजेंद्र प्र. हे स्टाइन-फेल्डर सेल येथें व्याख्यान देणार आहेत त्यावेळीं तुम्ही हजर रहावें अशी त्यांची विनंति आहे.' हें पत्र वाचून नुसता चकितच नव्हें तर भयभीतही झालों. कारण स्टाइन फेल्डर सेल हा दारूचा गुत्ता असून तेथें त्या दिवशीं स्त्रियांच्या अंतरराष्ट्रीय संघातर्फे शांतता व स्वातंत्र्य या विषयावर भाषणें व्हावयाचीं होतीं. मला हा संघ माहीतही नव्हता. १ ऑगस्ट रोजीं सकाळीं ९ वाजतां हें पत्र माझ्या हातीं आलें व ह्या संघाचे कोणकोण सभासद आहेत, त्याचा पत्ता काय वगैरेंची चौकशी करण्यासाठीं आम्ही दुपार घालविली पण आम्हांला कांहींच तपास लागला नाहीं. नंतर आम्ही भाई प्रसाद यांना आणण्यासाठीं स्टेशनवर गेलों, श्री. प्रसाद यांना या सभेची कांहींच माहिती नव्हती, अगर त्यांना ज्या गृहस्थानें निमंत्रण दिलें त्याचीही ओळख नव्हती. त्या गृहस्थाच्या सांगण्यावरून त्यांनीं या सभेंत बोलण्याचें कबूल केलें होतें. ही सभा उधळून लावण्यासाठीं कांहीं अत्याचारी लोक तेथें येऊन बसले आहेत ही गोष्ट आम्हांला कोणा-सच माहीत नव्हती. त्यामुळें श्री. प्रसाद यांच्यासह आम्ही सभेच्या ठिकाणीं गेलों. तों तेथें काय ? तो अनोळखी गृहस्थ तर नव्हताच पण स्त्रियांपैकीं कोणी दिसलें नाहीं. उलट दिवाणखाना सिगारेटच्या धुरानें भरलेला आहे, टेबलावर दारूचे प्याले पडलेले आहेत व कांहीं झिंगलेले दारुडे बरळत आहेत,असें दृश्य आम्हांला तेथें दिसलें. पंधरा

मिनिटें होऊन गेली, तरी कोणाचाच पत्ता दिसेना, तेव्हां आम्ही स्त्रियांच्या कामिटीचें एक टेबल दिसत होतें तिकडे गेलों. आम्ही त्या टेबलाजवळ जातों न जातों तोंच आमच्यावर हल्ला चढविण्यांत आला. भाई प्रसाद यांना वांचाविण्याची आम्ही आपल्याकडून खूप शिकस्त केली, पण ते जखमी झालेच. आम्ही जखमी झाल्यावर आम्हांला कळलें कीं, त्या दिवशीं ज्या वक्त्याचें भाषण व्हावयाचें होतें तो क्रांतिकारक असून एका क्रांतिकारक पत्राचा संपादक होता. श्री. प्रसाद यांना तोच संपादक समजून चांगलाच प्रसाद देण्यांत आला. या अनपेक्षित प्रसंगाबद्दल मला अत्यंत दुःख होतें. माझ्या डोक्याला खादीची हॅट असल्यामुळें माझ्यावर जरी बरेच प्रहार करण्यांत आले तरी भाई प्रसाद यांच्या डोक्यावर, कपाळावर व गालांवर लाठ्यांचे अनेक ठोसे लगावण्यांत आले. आम्हांवर खुर्च्या, टेबलें बाटल्या वगैरेंचा भयंकर मारा करण्यांत आला. श्री. प्रसाद यांच्या डोक्याजवळ तर भयंकरच जखम झाली असून तिचा डोक्यावर बरा वाईट परिणाम होण्याचा संभव आहे. आणि सर्वांत विशेष गोष्ट ही कीं एकानें श्री. प्रसाद यांच्यावर वार करण्यासाठीं सुरा उगारला व तो ताबडतोब मी आपल्या हातावर झेलला, म्हणून बरें झालें. माझ्या हाताला बरीच जखम झाली हें सांगणें नकोच. मला त्यावेळीं इतकें धैर्य व बळ कोठून आलें होतें याचें मला आश्चर्य वाटतें. एका बाजूला मी व दुसऱ्या बाजूला माझा मित्र असे आम्ही दोघे प्रसादांचें रक्षण करीत होतों. मी एका हातानें श्री. प्रसाद यांना धरलें होतें व दुसऱ्या हातावर प्रहार झेलीत होतों. आम्हां तिघांवर मला वाटतें, शें पांचशें लोक तुटून पडले असावेत. श्री. प्रसाद यांनींही शिकस्त केली. अखेरपर्यंत ते आपली गांधीटोपी संभाळीत होते, पण शेवटीं ती गेलीच. दोन दिवस आमचे हात व पाय काळेनिळे होऊन सुजून गेले होते. हातपाय हालविण्याचीही सोय नव्हती. माझें डोकेंही भ्रमण करीत असावें वाटतें. ते अत्याचारी दंगेखोर

त्यावेळीं एकसारखे ओरडत होते कीं 'त्याला ठार करा.' या आरोळ्या ऐकून माझ्या हृदयांत धडकी भरे व प्रसाद कसे वांचतात या चिंतेत मी चूर होऊन जाई...आम्ही श्री. प्रसाद यांना आमच्या घरीं ठेवलें असून त्यांची योग्य ती सेवाशुश्रूषा करीत आहों. नुकतेच त्यांना जरा बरें वाटूं लागल्यावर ते आमच्या घरून गेले. आम्ही त्यांना पोंचवावयाला बरेंच लांबपर्यंत गेलों होतों. ते दुसरे दिवशीं व्हिलन्यूव्ह येथें पोंचल्यावर त्यांच्याकडून आम्हांला खुशालीचें पत्र आलें. त्यांच्या जखमा डॉक्टरांनीं तपासल्यामुळें काळजीचें कारण नाहीं असें त्यांनीं आपल्या पत्रांत लिहिलें आहे. आज ते रोमेन रोलेंड यांच्याकडे उतरले आहेत. त्यांना मीं ओळखपत्र दिलें होतें. मला तुम्हांला आतां एवढीच विनंती करावयाची आहे कीं युरोपांत जाऊं इच्छिणाऱ्या हिंदी बांधवांना ही सर्व हकीगत कळवा व कुणाही अनोळखी माणसाच्या नादीं लागूं नका, असा त्यांना स्पष्ट इशारा द्या. तुमचीं अहिंसेचीं तत्त्वें येथें बेधडक पायाखालीं तुडविलीं जात आहेत. हिंदी बांधव हे स्वभावतःच सज्जन व सौजन्यशील आहेत. एकादा युरोपियन मनुष्य ' मी शाकाहारी आहे ' असें त्यांना म्हणाला, कीं त्यांना वाटतें तो तुमच्या अहिंसातत्त्वाचाच अनुयायी आहे. पण तो कधीं अत्याचारी क्रांतिकारकही असूं शकतो. म्हणून युरोपांतील अनोळखी माणसाशीं संबंध न ठेवण्याबद्दल तुम्ही आपल्या देश-बांधवांस स्पष्ट इशारा देऊन ठेवा येवढेंच माझें सांगणें आहे. '

" राजेंद्रबाबूंचें मोठ्या धैर्यानें व शिकस्तीनें संरक्षण केल्याबद्दल राजेंद्रबाबूंच्या नातेवाईकांनीं व असंख्य मित्रांनीं या युरोपियन मित्रांचे मनःपूर्वक आभार मानले पाहिजेत. या अनुभवावरून येवढेंच दिसून येतें कीं सौजन्य, स्वार्थत्याग व औदार्य या गोष्टी अमुकच जातीला किंवा धर्माला आंदण दिलेल्या नाहींत. पण ह्या पत्रांत जो इषारा दिलेला आहे, तो सर्वांत महत्त्वाचा आहे. हिंदी

लोकांच्या प्रसिद्धीचा वाटेल तसा फायदा घेण्याची इच्छा युरोपांत बळावत चालली आहे, यांत शंका नाहीं. हिंदी लोकांनींही युरोपियन लोकांपुढें हिंदुस्थानचा प्रश्न वेळोवेळीं मांडला पाहिजे व त्यांना खऱ्या परिस्थितीची ओळख करून दिली पाहिजे."

ऑस्ट्रियांतून या दिव्यांतून बाहेर पडल्यावर राजेंद्रबाबू युरोपांत अनेक ठिकाणीं हिंडले. स्वित्झर्लंडमध्यें त्यांनीं रोमेन रोलंड यांची गांठ घेतली, व दुभाष्यांमार्फत त्यांनीं रोलंड यांजबरोबर सुमारें दोन तास चर्चा केली. राजेंद्रबाबूंना फ्रेंच, जर्मन किंवा दुसरी कोणतीच युरोपियन भाषा येत नसल्यामुळें त्यांची बरीच कुचंबणा झाली व इंग्लंडशिवाय त्यांना इतरत्र फारसें हिंडतां आलें नाहीं. युरोपची सफर संपल्यावर ते परत लंडनला आले. लंडन येथें भरलेल्या जागतिक युवकांच्या शांततापरिषदेला हजर राहिले. १६ ऑगस्ट रोजीं ही परिषद भरली होती. या परिषदेंत त्यांनीं हिंदुस्थानातर्फे भाग घेतला व थोडें भाषणही केलें.

याप्रमाणें आपल्या अशीलाच्या खटल्यासाठीं त्यांनीं विलायत-यात्रा केली आणि त्यांत त्यांना विविध प्रकारचे रोमांचकारी अनुभव आले. राजेंद्रबाबूंची ही युरोपयात्रा म्हणजे त्यांच्या वकिलीचें अवभृतस्नानच म्हटलें पाहिजे.

प्रकरण चवथें.

राजेंद्रबाबू व कॉंग्रेस.

कॉंग्रेस कार्य

१९३४ सालीं कांग्रेसच्या अध्यक्षपदाचा बहुमान मिळविणारे राजेंद्रबाबू १९०६ सालापासून कॉंग्रेसचे सभासद आहेत. म्हणजे साध्या सभासदापासून अध्यक्षपदापर्यंत पोचावयाला राजेंद्रबाबूंना पंचवीस वर्षे लागलीं. या हिशेबानें कोणीही चार आणेवाल्या सभासदानें स्वतःच्या मोठेपणाचें गणित करूं नये ! नाहींतर त्याची निष्कारण फसगत व्हावयाची ! सभासद झाल्यापासून सुमारें पंचवीस वर्षांनीं महात्माजींना कॉंग्रेसच्या अध्यक्षाचा मान मिळाला, तर पं. जवाहरलाल नेहरू १५ वर्षांतच कॉंग्रेसचे अध्यक्ष झाले ! टिळकांनीं ३० वर्षें कॉंग्रेसची सेवा करूनही त्यांनीं अध्यक्षपद भूषविलें नाहीं ! खरें म्हटलें तर, राजेंद्रबाबू १९२० सालापासूनच कॉंग्रेसच्या राजकारणांत विशेष व प्रत्यक्ष असा भाग घेऊं लागले. तत्पूर्वीं कॉंग्रेसच्या कार्यक्रमांत त्यांचा फारच थोडा भाग असे. १९०६ सालीं कलकत्ता येथें एम्. ए. चा अभ्यास करीत असतां राजेंद्रबाबू अगदीं पहिल्यानें कॉंग्रेसचे सभासद झाले व त्या कॉंग्रे-

सच्या अधिवेशनांत त्यांनीं स्वयंसेवक म्हणून बरेंच काम केलें. जो काँग्रेसचा खरा सेवक आहे, त्याची किंमत जनता ओळखतेच, हें सांगणें नकोच. १९११ सालीं पुन्हां कलकत्त्यालाच काँग्रेसचें अधिवेशन भरलें होतें, तेव्हां प्रतिनिधि म्हणून ते काँग्रेसला हजर राहिले होते. १९१२ सालापासून राजेंद्रबाबू ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीचे जे सभासद झाले, ते तहत आजपर्यंत कायम आहेत. तसेच गेली चौदा वर्षें ते वर्किंग कमिटीचेही सभासद आहेत. ते दर वर्षीं काँग्रेसच्या अधिवेशनाला नियमितपणें हजर रहात, असें नाहीं. तितकेंच दुसरें महत्त्वाचें काम निघाल्यास ते गैरहजरही रहात. इतर कामामुळें त्यांचीं फार तर पांचसहा अधिवेशनें चुकलीं असतील. अमृतसर काँग्रेसच्या वेळीं ते आजारी पडले, तर पाटणा काँग्रेसच्या वेळीं साहित्यसंमेलनासाठीं त्यांना कलकत्याला जावयाचें होतें. कारण त्या वर्षीं ते अखिल भारतीय हिन्दी साहित्यसंमेलनाचे स्वागताध्यक्ष होते. लखनौ, मुंबई, दिल्ली इत्यादि काँग्रेसला ते हजर राहिले होते.

राजेंद्रबाबूंचा काँग्रेसशीं विशेष निकट संबंध आला, तो १९१९सालीं. त्या वर्षीं सुप्रसिद्ध रौलाट कायदा पसार झाला होता. तो कायदा रद्द व्हावा, यासाठीं देशांत जी सार्वत्रिक सत्याग्रहाची चळवळ झाली, त्यांत इतर राजकीय पुढाऱ्यांप्रमाणें राजेंद्रबाबूंनींही उडी घेतली व ६ एप्रिल रोजीं झालेल्या हरताळांत व जाहीर कार्यक्रमांत भाग घेतला. १९२० सालच्या ऑगस्ट महिन्यांत महात्मा गांधीजींचा सर्वव्यापी असहकारितेचा ठराव देशापुढें येतांक्षणींच राष्ट्रानें त्या ठरावाला आपली मान्यता दिली व सर्व देशभर असहकारितेचा कार्यक्रम अंमलांत आणण्याचें मुक्रर करण्यांत आलें. राजेंद्रबाबूंना महात्माजींचा हा कार्यक्रम मनापासून पसंत पडल्यानें त्यांनीं ताबडतोब आपल्या वकिलीला तिलांजली दिली व ते ज्या ज्या सरकारी अगर निमसरकारी संस्थांचे सभासद होते, त्यांचेही त्यांनीं राजीनामे

पाठविले. राजेंद्रबाबू त्या वेळीं पाटणा युनिव्हर्सिटीच्या सेनेटचे व सिंडिकेटचेही सभासद होते. त्या जागांचेही त्यांनीं राजीनामे दिले.

महात्माजींच्या कार्यपद्धतीचा व मनोरचनेचा परिचय राजेंद्रबाबूंना चंपारण्यांत झालाच होता. गांधीजींच्या व्यक्तिमत्वाचा राजेंद्रबाबूंवर एवढा ठसा उमटला कीं आपण यापुढें गांधींच्या नेतृत्वाखालीं वागलें पाहिजे, अशी त्यांना मनोमय जाणीव झाली व त्याप्रमाणें १९२० पासून ते गांधींचे खरेखुरे निष्ठावंत अनुयायी बनले आहेत. १९२० सालच्या सप्टेंबर महिन्यांत राजेंद्रबाबूंच्या अध्यक्षतेखालीं जी बिहार प्रांतिक परिषद भरली होती, तिच्यांत त्यांनीं गांधींच्या धोरणाचा व कार्यक्रमाचा जोरदार पुरस्कार करून जनतेला असहकारितेचीं तत्त्वें पटवून दिलीं. राजेंद्रबाबूंनीं वकीली सोडल्याचें जाहीर करतांच त्यांच्या कित्येक मित्रांनीं त्यांचें अनुकरण केलें व कोर्टावर बहिष्कार पुकारला. १९२० सालीं राजेंद्रबाबूंना पाटण्याच्या हायकोर्टांत वकिली करावयाला लागून अवघीं चारच वर्षें झालीं होतीं; पण तेवढ्या अवधींत नामांकित वकिल म्हणून पाटणा हायकोर्टांत त्यांची ख्याति झाली होती. संयुक्तप्रांतांत पं. मोतिलाल नेहरू अगर डॉ. सप्रू, बंगाल्यांत देशबंधु दास अगर बॅ. सेनगुप्त किंवा मद्रासकडे राजगोपालाचार्य अगर श्रीनिवास आय्यंगार यांनीं वकिलीच्या बाबतींत जें यश व नांव मिळविलें तें बिहारप्रांतांत बाबू राजेंद्रप्रसादांच्या वांट्याला आलें.अव्वल दर्जाचे वकील म्हणून सबंध बिहारमध्यें त्यांचें नांव दुमदुमत होतें. त्या वेळीं त्यांची प्राप्तीही हजारोंच्या वर गेलेली होती. अशा नामांकित वकिलानें असहकारितेच्या ठरावाला अनुसरून आपल्या धंद्यावर पाणी सोडावें, याबद्दल जनतेला कां आश्चर्य वाटलें नसेल ?

असहकारितेच्या कार्यक्रमाचीं चक्रें देशांत जोरजोरानें फिरूं

लागतांच राजेंद्रबाबूंकडे बिहारचें नेतृत्व आलें. असहकारितेचा संपूर्ण कार्यक्रम अमलांत यावा, अशी त्यांची तळमळ असल्यामुळें त्यांनीं गांवोगांव प्रचार करण्यास सुरवात केली. राजेंद्रबाबूंच्या या दौऱ्यामुळें बिहारमध्यें अभूतपूर्व जागृति झाली. बाबूजींचें विधायक कार्याकडे विशेष लक्ष वेधल्यामुळें त्यांनीं पहिल्याप्रथम संघटना व राष्ट्रीय शिक्षण यांवर भर दिला व आपल्या स्नेह्यांच्या सहकार्यानें पाटणा येथें राष्ट्रीय विद्यापीठ स्थापन केलें. राष्ट्रीय शिक्षणाबद्दल राजेंद्रबाबूंना सर्वांत जास्त आस्था होती, म्हणून पहिल्यानें त्यांनीं विद्यापीठाची संस्थापना केली. तरी राष्ट्रीय सभेच्या आज्ञेप्रमाणें ग्राम-संघटना, काँग्रेस कमिट्यांची पुनर्घटना, काँग्रेसचे सभासद वाढविणें, टिळक स्वराज्यफंड जमविणें, चरख्यांचा प्रसार करणें, परदेशी मालावरील बहिष्काराचा प्रचार करणें, मद्यपानबंदीचा पुरस्कार करणें वगैरे कार्यांतही त्यांनीं तितक्याच निष्ठेनें लक्ष पुरविलें व काँग्रेसचा संदेश खेडोपाडीं पोहोंचविला. राजेंद्रबाबूंनीं राष्ट्रीय शिक्षणाच्या खालोखाल जर स्वतःला कशाला वाहून घेतलें असेल, तर खादीला घेतलें. महात्माजींप्रमाणें खादी हा त्यांचा बहिश्चर प्राण असून दरिद्रीनारायणाला जगावयाचें असेल तर त्याला खादीशिवाय तरणोपाय नाहीं, अशी त्यांची पक्की खात्री झालेली आहे. त्यामुळें त्यांनीं खादी केंद्रें उघडण्याकडे आपला उत्साह उपयोगांत आणला. १९२२ सालीं महात्मा गांधी कारागृहांत पडल्यावर कायदेभंग चौकशीकमिटी नेमण्यांत आली व देश कायदेभंगाला तयार नाहीं असें ठरविण्यांत आलें. तेव्हां दासनेहरूंनीं जो स्वराज्य पक्ष स्थापन केला, त्यांत राजेंद्रबाबू पडले नाहींत. त्यांना स्वराज्य पक्षाचा कौन्सिलप्रवेशाचा कार्यक्रम अगदीं नापसंत होता. विधायक कार्या-पलीकडे लक्ष देण्याची त्यांची इच्छा नव्हती. या मधल्या सात वर्षांत बाबूजींनीं खादीकार्यावर आपलें सर्वस्व वेंचलें, व बिहार

प्रांतांत हजारों खादीकेंद्रें उघडलीं. महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखालीं जो अखिल भारतीय चरखा संघ निघाला त्यांत एक प्रमुख सभासद म्हणून राजेंद्रबाबूंची योजना करण्यांत आली होती. राजेंद्रबाबूंनीं बिहारमध्यें खादीचा इतका प्रसार केला कीं, गरीबगुरीब व बेकार बिहारी लोकांना पोटभर अन्न मिळण्यास राजेंद्रबाबूंचा चरखाच उपयोगीं पडला. या लोकांना राजेंद्रबाबूंबद्दल केवढी कृतज्ञता वाटते त्याची कल्पनाही करतां येणार नाहीं.

१९२१ सालीं गया येथें कॉंग्रेसचें अधिवेशन भरलें होतें. त्या-वेळीं स्वागत मंडळाच्या प्रधान चिटणीसाची कामगिरी राजेंद्रबाबूं-कडे आली होती. ती त्यांनीं केवळ्या कर्तबगारीनें पार पाडली याचें लागलींच प्रत्यंतर आलें. त्यांना त्याच वर्षी कॉंग्रेसचे चिटणीस म्हणून नेमण्यांत आलें.

राजेंद्रबाबू १९२२–२३ सालीं नाफेरवादी म्हणून प्रसिद्ध होते तरी कांहीं सहकाऱ्यांच्या आग्रहानुसार त्यांनीं स्थानिक स्वराज्यसंस्थांत प्रवेश केला व १९२४ च्या जानेवारींत पाटणा म्युनिसिपालिटीचे अध्यक्ष म्हणून निवडून आले. कांहीं दिवस या स्थानिक स्वराज्यसंस्थांचा कटु अनुभव घेऊन त्यांनीं म्युनिसिपालिटी व लोकलबोर्ड यांच्या सभासदत्वाचे एका वर्षांतच राजीनामे पाठविले. कौन्सिलांवर त्यांचा कधींच विश्वास नव्हता, त्यामुळें ते कधीं त्या फंदांत पडले नाहींत. अद्यपिही कौन्सिलांबद्दलचीं त्यांचीं मतें कायम आहेत. केवळ कॉंग्रे-सच्या बहुमताच्या ठरावानुसार कॉंग्रेस पार्लमेंटरी बोर्डाला त्यांनीं आपली अनुमति दिली आहे. व कॉंग्रेससाठीं म्हणून ते आज कौन्सिलांच्या बाजूनें व्याख्यानें देत हिंडत आहेत. तसेंच जातिनिष्ठ संस्थांना त्यांचा मनापासून विरोध आहे तरी १९२२ सालीं गया येथें भरलेल्या हिंदु महासभेचे ते स्वागताध्यक्ष होते. पं. मालवीयांच्या मोहबतीखातर त्यांनीं कांहीं दिवस महासभेच्या कार्यांत आपले-

पणानें भाग घेतला आहे. पण आतां अलीकडे ७–८ वर्षें ते हिंदु महासभेपासून किंवा कायस्थ परिषदेपासून अगदीं अलिप्त आहेत. १९२१ सालीं जोनपूर येथें अखिल भारतीय कायस्थ परिषद त्यांच्या अध्यक्षतेखालीं भरली होती.

१९२८ सालीं कलकत्ता काँग्रेसमध्यें वसाहतीच्या स्वराज्याचा जो ठराव पसार झाला तो राजेंद्रबाबूंना कधींच मान्य नव्हता. पं. जवाहरलाल नेहरूंप्रमाणें ते कट्टर व अस्सल स्वातंत्र्यवादी आहेत. लाहोर काँग्रेस भरण्यापूर्वीं कांहीं दिवस बाबूजींच्या अध्यक्षतेखालीं बिहार प्रांतिक परिषद भरली होती. या परिषदेंत त्यांनीं संपूर्ण स्वातंत्र्याचा ठराव मांडला होता व तो एकमतानें मंजूरही झाला होता. लवकरच लाहोर येथील काँग्रेसच्या अधिवेशनांत 'पूर्ण स्वराज्या' चा ठराव झाला. यावरून राजेंद्रबाबू हे राष्ट्राच्या पुढें कसे आहेत तें दिसून येईल.

सत्याग्रहाचा लढा

१९३० सालीं महात्मा गांधींनीं सुरू केलेल्या कायदेभंगाच्या अभूतपूर्व महायुद्धांत राजेंद्रबाबूंनीं केवढा व किती भाग घेतला, तो इतिहास सर्वांच्या नजरेसमोरच आहे. चळवळ सुरू झाल्याबरोबर बाबूजींनीं बिहारचें नेतृत्व स्वीकारून कायदेभंगाच्या लढ्याला प्रारंभ केला. त्यांनीं आपल्या अनुयायांसह मिठाचा कायदेभंग केला, चौकीदारी कर द्यावयाचें नाकारलें व बेकायदा मिरवणुकी काढल्या. व्हाईसरायनीं करबंदीचा ऑर्डिनन्स जारी केला; पण असल्या फर्मानामुळें कायदेभंगाकरितां निघालेल्या लोकांना कायदेभंगाची आयतीच संधि चालून आली. चम्पारण्य जिल्ह्यांत ठिकठिकाणीं करबंदी सुरू झाली. त्याचा परिणाम म्हणून चम्पारण्यांत ६०० घरांवर जप्ती निघाली. लाखों रुपयांचें सामान कवडीमोलानें विकण्यांत आलें. कांहीं ठिकाणीं करवसुलीसाठीं गोळीबारही झाले.

या सर्वांचा परिणाम हजारों लोकांच्या कारागृहवासांत झाला, बिहार प्रांतांतून १४२५१ लोक तुरुंगांत गेले. सबंध हिंदुस्थानांत बिहारचा दुसरा नंबर लागला. इतर प्रांताप्रमाणें बिहारमध्येंही पोलिसांनीं अनेकवार लाठी चालविली व एकदोनदां तर सत्याग्रहींवर गोळ्या झाडल्या. खुद्द राजेंद्रबाबूंनाही एकदां लाठीचा प्रसाद मिळाला. पाटणा येथील एका कायदेभंगाच्या मिरवणुकींत लोकांवर घोडेस्वार घालण्यांत येऊन मिरवणूक उधळण्यांत आली. या वेळीं राजेंद्र-बाबूंवर एका सार्जंटानें आपला घोडा घातला होता. तसेंच भागलपूर जिल्ह्यांत बिहपूर या गांवीं सत्याग्रह करीत असतां त्यांच्यावर बेदरकार लाठी चालविण्यांत आली. या दोन्हींही वेळीं राजेंद्र-बाबूंच्या शरीरावर अनेक जखमा झाल्या. असें म्हणतात कीं या लाठीमाराच्या वेळीं राजेंद्रबाबूंना बचावण्यासाठीं जर एक सच्चा स्वयंसेवक आड आला नसतां तर कदाचित् बाबूजींचें डोकें फुटलें असतें व त्या आघातानें त्यांचा मृत्यूही ओढवला असता. राष्ट्राचें भाग्य म्हणूनच राजेंद्रबाबू या अत्याचारी हल्लयांतून बचावले.

या कायदेभंगाच्या पहिल्या लढ्यांत राजेंद्रबाबूंवर दोनदां कारा-गृहवासाचा प्रसंग आला. ५ जुलै १९३० रोजीं छपरा जिल्ह्यांत कायदेभंग करीत असतां, त्यांना अटक करण्यांत आली व ता. ७ रोजीं त्यांना १९३० च्या ५ व्या आणि सहाव्या ऑर्डिनन्सखालील गुन्ह्याबद्दल ६ महिने साध्या कैदेची शिक्षा देण्यांत आली. त्यांच्या दर्जाप्रमाणें त्यांना ‘ अ ’ वर्ग मिळाला.

१९३२ सालीं जेव्हां कायदेभंगाचा दुसरा लढा सुरू झाला, तेव्हां राजेंद्रबाबूंना ता. ४ जानेवारी रोजीं दुपारीं पकडण्यांत आलें व लगेंच त्यांना सहा महिन्याची साधी शिक्षा सुनावण्यांत आली. राजेंद्रबाबूंची तुरुंगवासाची ही दुसरी खेप. याही खेपेला त्यांना अ वर्ग मिळाला होता, तरी तुरुंगवासाचा त्यांच्या प्रकृतीवर बराच परि-

णाम झाला. १४ जून १९३२ रोजीं तुरुंगांतून बाहेर पडल्यावर त्यांना प्रकृतिस्वास्थ्यासाठीं कांहीं दिवस पूर्ण विश्रांति घेणें भाग पडलें. १९३०–३१ व १९३२ सालीं कॉंग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून राजेंद्रबाबूंची दोनदां हंगामी नेमणूक झाली होती. १९३३ च्या ४ जानेवारीला राजेंद्रबाबूंकडेच अध्यक्षपद होतें. ह्या दिवशीं महात्मा गांधींच्या अटकेचा पहिला वाढदिवस साजरा करण्याच्या हेतूनें राष्ट्रपति राजेंद्रबाबू यांनीं एक जाहीरपत्रक काढलें. बेकायदा कॉंग्रेसचे अध्यक्ष ना नात्यानें ता. ६ जानेवारीला राजेंद्रबाबू गिरफ्तार झाले व त्यांना १५ महिन्यांची सक्त मजुरीची शिक्षा फर्मावण्यांत आली. मागच्या दोन्ही तुरुंगवासाप्रमाणें याही वेळेला त्यांची हजारीबाग तुरुंगांत रवानगी झाली होती व त्यांना अ वर्गही देण्यांत आला होता. या खेपेला त्यांची प्रकृति मागच्यापेक्षांहीं अधिक बिघडली. व त्यांना हजारीबाग तुरुंगांतून पाटणा येथील हॉस्पिटलमध्यें नेण्यांत आलें. तरी त्यांची तब्बेत उत्तरोत्तर खालावतच चालली. जनतेच्या विनंतीला मान न देतां त्यांना तसेंच तुरुंगांत डांबून ठेवण्यांत सरकारनें आपला निर्घृणपणा व्यक्त केलाच. जनतेच्या मागण्यांना मान दिला, तर सरकार कसचें ? राजेंद्रबाबूंच्या भयंकर आजारीपणानेंही सरकारचें पोलादी अंतःकरण कंप पावलें नाहीं. अखेर राजेंद्रबाबूंचें दुखणें विकोपास जात चाललें हें पाहून, आपल्यावरील अपवाद टाळण्यासाठीं सरकारनें ता. १७ जानेवारी १९३४ रोजीं त्यांची मुक्तता केली. त्यांची पूर्ण मुदत भरण्यापूर्वीं अवघे तीनच महिने त्यांची सुटका झाली. राजेंद्रबाबूंच्या या सुटके बाबत हिंदुस्थान सरकारनें पुढीलप्रमाणें पत्रक काढलें होतें:—

‘ बाबू राजेंद्रप्रसाद यांना १९३३ च्या जानेवारींत क्रि. लॉ. अमेंडमेंट ॲक्टाच्या १७ कलमाखालीं १५ महिन्यांची सक्तमजुरीची

शिक्षा सुनावण्यांत आली. पुढें हजारीबाग तुरुंगात असतां ते दमा, खोकला, अतिसार वगैरे विकारानें आजारी पडले. सप्टेंबरमध्यें त्यांची बंकीपूर जेलमध्यें रवानगी करण्यांत आली व पुढें त्यांना औषधोपचारासाठीं पाटणा जनरल हॉस्पिटलमध्यें पाठविण्यांत आलें असून अजून ते तेथेंच आहेत. त्यांचा आजार कमी होईना, म्हणून सरकारनें त्यांची प्रकृति मेडिकल बोर्डाकडून ता. ९ जानेवारी रोजीं तपासून घेतली. तेव्हां त्यांची प्रकृति सुधारत असली तरी त्यांना औषधोपचाराची जरूर आहे असा बोर्डानें आपला अभिप्राय व्यक्त केला. त्यावरून त्यांची राहिलेली शिक्षा माफ करून त्यांची तावडतोब मुक्तता करण्याचें स्थानिक सरकारनें ठरविलें आहे.'

या सरकारी पत्रकाप्रमाणें ता. १७ जानेवारी रोजीं संध्याकाळीं पाटणा जनरल हॉस्पिटलमधून राजेंद्रबाबूंची मुक्तता करण्यांत आली.

तुरुंगांतून सुटतांक्षणींच राजेंद्रबाबूंच्यापुढें बिहार भूकंपकार्याचें जणूं ताट वाढूनच ठेवलें होतें. प्रकृति चांगली नसतांही त्यांनीं या सेवाकार्याला स्वतःला जुंपलें व मोठ्या धडाडीनें कार्याला प्रारंभ केला. राजेंद्रबाबूंची ही भूकंपनिवारणाची कामगिरी बिहारच्या व हिंदुस्थानच्या इतिहासांत अजरामर होऊन राहील, यांत शंका नाहीं.

राजेंद्रबाबूंचें भूकंपनिवारणाचें कार्य चालू असतांना इकडे दिल्लींत निराळेंच राजकारण शिजत होतें. डॉ, अन्सारी, डॉ. विधानचंद्र रॉय, व भुलाभाई देसाई यांनीं कौन्सिलें काबीज करण्याच्या हेतूनें स्वराज्य-पक्षाचें पुनरुज्जीवन करण्याचा घाट घातला व कॉंग्रेसमध्यें पुनः कौन्सिलप्रवेशाचा ठराव पास व्हावा, असा उद्योग आरंभला. त्यांनीं लागलींच आपल्या मताशीं जुळणाऱ्या कॉंग्रेस पुढाऱ्यांना निमंत्रण करून ता. ३१ मार्च रोजीं दिल्ली येथें एक परिषद भरविली व स्वराज्य-पक्षाला पुनर्जन्म दिल्याचें बहुमतानें जाहीर केलें. वजनदार पुढाऱ्यांच्या

या चळवळीला महात्मा गांधींची संमति मिळेल किंवा नाहीं याची शंका होती;पण अखेर गांधीजींचें मत वळविण्यांत येऊन त्यांच्याकडून ता.५ एप्रिल रोजीं कौन्सिलप्रवेशाला मान्यता मिळविण्यांत आली. पुढें दोनच दिवसांनीं महात्माजींना अंतःसाक्षात्कार होऊन त्यांनीं कायदेभंगाची चळवळ बंद केल्याचें पत्रक काढलें. महात्माजींचें हें क्रांतिकारक पत्रक बाहेर पडतांच देशांत एकच खळबळ उडाली व कॉंग्रेसचा पुढें काय कार्यक्रम ठरणार, याबद्दल सर्वत्र चर्चा सुरू झाली. कॉंग्रेसच्या अलीकडील स्थित्यंतरांचा इतिहास समजावून घेण्याच्या दृष्टीनें महात्माजींचें हें पत्रक अत्यंत महत्त्वाचें असल्यामुळें तें येथें मुद्दाम उद्धृत केलें आहे:—

महात्माजींचें पत्रक

" आश्रमवासीयांबरोबर झालेल्या वाटाघाटीनंतर आत्मनिरीक्षण करून माझें असें मत झालें आहे कीं, या वेळीं सविनय कायदेभंग मागें घेण्याचाच मी सल्ला देणें जरूर आहे. कारण विशिष्ट गाऱ्हाण्याकरिता केलेला कायदेभंग हा स्वराज्याकरितां केल्या जाणाऱ्या कायदेभंगापासून भिन्न आहे. यापुढें सर्वांनीं सविनय कायदेभंगाचें हें अस्त्र केवळ माझ्याकडे सोंपवावें. माझ्या हयातींत यापुढें पुनः कोणास या अस्त्राचें पुनरुज्जीवन करावेसें वाटलें, तर माझ्याच देखरेखीखालीं त्याचा उपयोग करण्यांत यावा. मात्र याला अपवाद एकच, आणि तो म्हणजे ज्याला या उपायाचें शास्त्र माझ्यापेक्षां अधिक स्पष्टपणें समजलें असेल व लोकांत आत्मविश्वास जागृत करतां येईल, त्यानेंच या अस्त्राचा स्वतंत्रपणें अवलंब करावा.

"या पत्रकांतील प्रत्येक शब्द, आत्मचिंतन, अंतर्निरीक्षण व प्रार्थना यांमुळें मला सुचला आहे. या निर्णयांत कोणाही व्यक्तीवर टीका करण्याचा माझा हेतु नसून ही माझ्या मर्यादित सामर्थ्याचीच कबुली

आहे. इतक्या वर्षांच्या जबाबदारीची जाणीव ठेवूनच मी हा निर्णय दिलेला आहे.

"पुणें येथें गेल्या जुलै महिन्यांत कॉंग्रेसकार्यकर्त्यांची खाजगी परिषद भरली होती. तींत मी सांगितलें होतें कीं, वैयक्तिक कायदेभंग करणारी पुष्कळ मंडळी निघाली तर उत्तमच, नाहीं तर वैयक्तिक सत्याग्रहाचा संदेश जिवंत ठेवण्याकरितां एक मनुष्य जरी निघाला तरी पुरें होईल.

"या परिषदेनंतर पुष्कळ विचार करूनच मी हा निर्णय ठरविला आहे व कायदेभंगाच्या चळवळीची जबाबदारी मी स्वतःच्या शिरावर घेऊं इच्छितों.

"सत्याग्रहाचा खरा व पूर्ण अर्थ जनतेला अद्यापि कळलेला नाहीं. सत्याग्रहाची शिकवणूक जनतेला देतांना गेल्या चळवळींत कित्येक अनिष्ट गोष्टी सत्याग्रहांत चुकीनें मिसळल्या गेल्या व त्यामुळें खऱ्या सत्याग्रहाला गालबोट लागलें.

"आध्यात्मिक साधनांचा उपयोग योग्य व्यक्तीकडूनच न केला गेल्यास तीं साधनें पुष्कळ वेळां निरुपयोगीं ठरतात. सत्याग्रह किंवा सविनय कायदेभंग हेंही एक तेजस्वी अध्यात्मिकच हत्यार आहे. वैद्यकीय शास्त्रांत शस्त्रक्रियेचीं हत्यारें वापरण्यास जसा कुशल सर्जनच लागतो, त्याप्रमाणें सत्याग्रहाचें अस्त्रही कुशल सत्याग्रहीच वापरूं शकेल. इतरांना तें साधणार नाहीं, व त्यांनीं तें वापरण्याच्या मोहांतही सांपडूं नये. हेंच त्यांच्या व इतरांच्याही हिताचें होईल.

"मी सत्याग्रहाचा जनक, तज्ञ, व प्रवर्तक आहें. माझ्या मतें देशहिताचा तोच उत्तम मार्ग होय. त्याच्या सुपरिणामाबद्दल व्यक्तिशः माझी बालंबाल खात्री पटलेली आहे, असें मी स्वानुभवावरून सांगतों.

"सशस्त्र युद्धापेक्षांही सत्याग्रह अधिक शुद्ध व उपयुक्त आहे. सत्याग्रह हें शस्त्र क्रांतिकारक आणि क्रांतिकारकांना दडपणारे राज्यकर्ते

या दोघांच्याही अंतःकरणाला जाऊन भिडणारें आहे. गेल्या चळवळींत सत्याग्रहाचा प्रयोग करण्यांत आला, पण तो कांहीं दृष्टींनीं बरोबर झाला नाहीं.

"सत्याग्रह म्हणजे नुसता कायदेभंग नव्हे. सत्याग्रहाचा अर्थ कायदेभंगापेक्षां अधिक व्यापक आहे. सत्याग्रह म्हणजे सत्याचा शोध. सत्याग्रह म्हणजे अहिंसेच्या मार्गाचें संशोधन. सत्य आणि अहिंसा यांना सर्वस्वीं बाध न येईल अशा रीतीनें कायदेभंग व्हावयास हवा होता, पण तो तसा झाला नाहीं. असा कायदेभंग तहकुबीचा हा माझा सल्ला कॉंग्रेसवर बंधनकारक नाहीं. हें माझें व्यक्तिविषयक मत मी जाहीर करीत आहे. खादी-प्रसार, जातिविषयक ऐक्यसाधन, अस्पृश्यता-निवारण, मद्यपानप्रतिबंध वगैरे कॉंग्रेसच्या कार्यक्रमांतील विधायक भाग कायम असून त्याला माझ्या या अभिप्रायानें कोणत्याही प्रकारचा बाध येणार नाहीं. तीं कार्यें पूर्वीप्रमाणें पुढें चालू राहतील."

अशा रीतीनें महात्मा गांधी यांनीं दांडी येथें समुद्रकिनाऱ्यावर ता. ६ एप्रिल १९३० रोजीं जाहीर रीतीनें मिठाच्या कायद्याचा भंग करून सुरू केलेली कायदेभंगाची चळवळ बरोबर चार वर्षांनीं म्हणजे ता. ७ एप्रिल १९३४ रोजीं संपुष्टांत आणली.

राजेंद्रबाबूंची मुलाखत

ता. २ मे रोजीं रांची येथें स्वराज्यपक्षाची परिषद भरून त्यांत महात्मा गांधींच्या पत्रकाचा विचार करण्यांत आला. राजेंद्रबाबू ह्या परिषदेला हजर होते, पण स्वराज्यपक्षाला न मिळण्याचा त्यांनीं आपला मनोदय व्यक्त केला. ते पहिल्यापासूनच कौन्सिलविरोधी असल्यामुळें ते या कौन्सिलवाल्या स्वराज्यपक्षाला मिळतील, अशी कोणाला आशाही वाटत नव्हती. तथापि स्वराज्यपक्षाला मदत कर-

ण्याचें त्यांनीं जें आश्वासन दिलें तें त्यांच्या औदार्यबुद्धीस साजेसेंच होतें. ता. ९ मे रोजीं त्यांची कौन्सिलप्रवेशाच्या कार्यक्रमाबाबत पाटणा येथें जी मुलाखत घेण्यांत आली त्यावरून त्यांचीं पूर्वींचींच मतें अद्यापि कशीं अढळ आहेत, हें दिसून येतें. ही मुलाखत त्या दृष्टीनें महत्त्वाचीच म्हटली पाहिजे.

वृत्तपत्राच्या प्रतिनिधीला मुलाखत देतांना राजेंद्रबाबू म्हणाले कीं, "पूर्वींचा फेर नाफेरवाद पुनः उकरून काढावा असें मला वाटत नाहीं. म्हणून बिहारमधील मदतीचें काम संपल्यावर मीं शक्य तितका वेळ स्वराज्यपक्षाच्या सेवेला द्यावयाला तयार आहे. या प्रयत्नांत त्यांना यश येवो असें मी इच्छितों व त्याकरितां जरूर ती खटपट करावयास मी तयार आहे."

प्रश्नः—रांची परिषदेच्या निर्णयाला ऑ. इं. कॉंग्रेस कमिटीकडून मंजुरी मिळेल काय ?

बाबू राजेंद्रप्रसादः—कॉंग्रेसमध्यें एक पार्लमेंटरी शाखा ठेवण्याला व त्या शाखेकडे कायदेमंडळांतील काम सोंपविण्याला ऑ. इं कॉं. कमिटीची संमति मिळेल असें मला वाटतें. यामुळें स्वराज्यपक्षाचें समाधान होईल. नाफेरवाले म्हणविणारे लोक त्यांना विरोध करणार नसल्यामुळें कौन्सिल-प्रवेशवादी लोकांना सर्वांचें समाधान होण्याजोगी योजना कां तयार करतां येऊं नये, हें मला समजत नाहीं.

प्रश्न—श्री. नरीमन वगैरे मंडळींनीं म्हटल्याप्रमाणें लाहोर कॉंग्रेसचा ठराव रद्द करण्यासाठीं जादा कॉंग्रेसची जरूरी आहे काय ? कां ऑ. इं. कॉं. कमिटीला तसें करण्याचा अधिकार आहे ?

बाबू राजेंद्रप्रसाद—लाहोर कॉंग्रेसचा ठराव अस्तित्वांत असतां ऑ. इं. कॉं. कमिटीला कौन्सिल-प्रवेशाला मंजुरी देतां येईल किंवा नाहीं हा नियमाचा प्रश्न सोडला तरी कॉंग्रेसची सर्वसाधारण बैठक भरणें जरूर असून तिनें या बाबतींत योग्य पुढाकार घ्यावा हें बरें.

पण या बाबतींत बऱ्याच अडचणी आहेत. कॉंग्रेसपूर्वी निरनिराळ्या कॉंग्रेस कमिट्या अस्तित्वांत येणें जरूर आहे. पण गेलीं तीन वर्षें त्या अस्तित्वांत नसल्यामुळें प्रतिनिधींची निवडणूक कशी करणार ? या सर्व गोष्टींना बराच वेळ लागेल व कॉंग्रेसच्या बैठकीनंतर असें-ब्लीच्या निवडणुकी लढवावयाला पुरेसा वेळ रहाणार नाहीं, म्हणून सदर प्रश्न कॉंग्रेसच्या बैठकीपर्यंत लांबणीवर टाकूं नये, असें मला वाटतें.

प्रश्नः—बिहारमध्यें स्वराज्यपक्ष काढण्याची जरूरी आहे काय ? असल्यास तुमचे स्वराज्यपक्षाशीं संबंध कसे राहतील ?

बाबू राजेंद्रप्रसाद—बिहारमध्यें इतर प्रांतांप्रमाणें स्वराजिष्ट व इतर असा भेद नाहीं. बिहारप्रांत कॉंग्रेसची आज्ञा पाळीत असून या वेळींही ती पाळली जाईल. बिहारमध्यें स्वराज्यपक्ष काढावयाचा किंवा नाहीं, हें त्या पक्षाच्या कॉंग्रेसमध्यें मंजूर होणाऱ्या घटनेवर अवलंबून आहे. मी स्वतः कौन्सिल-प्रवेशवादी लोकांना सर्वस्वीं मदत करावयास तयार आहे.

प्रश्नः—संयुक्त प्रांतांतील कौन्सिलविरोधी लोकांच्या चळवळीबद्दल तुम्हांला काय वाटतें ?

बाबू राजेंद्रप्रसादः—माझीं पूर्वींचीं मतें कायम असलीं तरी कौन्सिल-प्रवेशावर विश्वास असणाऱ्या आपल्या मित्राशीं झगडण्यांत आपल्या सामर्थ्याचा अपव्यय करावा, असें मला वाटत नाहीं. त्यांच्या मार्गांत अडचणी आहेतच. त्यांत आणखी भर घालावी, असें मला वाटत नाहीं.

राजेंद्रबाबूंची विनंति

स्वराज्यपक्षाला मदत करण्याचें आश्वासन दिल्याबरोबर राजेंद्र-बाबूंनीं कॉंग्रेसच्या उमेदवारांना मतें देण्याबद्दल एक विनंतिपत्रक ता. ३ रोजीं प्रसिद्ध केलें.

पत्रकांत राजेंद्रबाबू म्हणतात " सरकार सुसंघटित व प्रबल आहे. त्यांच्या जनहितविघातक कार्याला तितक्या प्रबळ आणि

सुसंघटित संस्थेलाच तोंड देणें शक्य होईल. काँग्रेस ही राष्ट्रांतील एकच संघटित व परिणामकारक विरोध करूं शकेल अशी संस्था आहे. आणि असेंब्लींत शिस्तवार आणि संघटित विरोध करण्याचें कार्य काँग्रेसनें असेंब्लींत पाठविलेला पक्षच करूं शकेल. अशा स्थितींत काँग्रेस उमेदवारांना मतें देऊनच जाचक सरकारी कायद्यांना तुम्ही सडेतोड व राष्ट्राला हितकारक असें उत्तर देऊं शकाल. इतरांना हीं मतें देऊन हें कार्य होणार नाहीं; कारण ते उमेदवार कितीही सच्चे व सज्जन असले, तरी त्यांची प्रबळ संघटना होऊं शकणार नाहीं. याकरितां सर्वांनीं आपलीं मतें कॉंग्रेस-उमेदवारा-करितांच राखून ठेवावीं."

ता. १७ मे रोजीं पाटणा येथें काँग्रेसची वर्किंग कमिटीची सभा भरून महात्मा गांधींच्या कायदेभंग तहकुबीच्या पत्रकास मान्यता देण्यांत आली, व स्वराज्यपक्षाचा कौन्सिलप्रवेशाचा कार्यक्रमही मंजूर करण्यांत आला. लगेंच दुसऱ्या दिवशीं तेथेंच ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीची बैठक भरली व देशांतील एकंदर राजकारणाचा आढावा घेण्यांत आला. महात्माजींच्या पत्रकाचा व स्वराज्यपक्षाचा विचार होऊन कौन्सिलांच्या कार्यक्रमासाठीं काँग्रेस पार्लमेंटरी बोर्डाची स्थापना करण्यांत आली. या बैठकींत महात्मा गांधींच्या पत्रकाला संमति देण्यासंबंधींचा ठराव डॉ. अनन्सारी यांनीं मांडला व त्याला राजेंद्रबाबूंनीं पुढील भाषण करून दुजोरा दिला. ते म्हणाले, "चार वर्षें झगडा झाल्यावर पुण्यांत सामुदायिक कायदेभंगाचें वैयक्तिक कायदेभंगांत रूपांतर करण्यांत आलें. आतां ही चळवळ एका व्यक्तीपुरती मर्यादित करण्यांत येत आहे. म. गांधींचें पत्रक सर्वांना देण्यांत आलेलें आहे. त्यांत आपण आज किंवा उद्यां स्वतः सविनय कायदेभंग करूं, असें त्यांनीं कोठेंही म्हटलेलें नाहीं. फक्त जरूर पडेल त्या वेळीं कायदेभंग करूं असें त्यांत त्यांनीं म्हटलें आहे. ज्यांना

यामध्यें कायदेभंग पूर्णपणें परत घेतला नाहीं, असा अर्थ दिसत असेल, त्यांनीं त्यावर आपले विचार प्रदर्शित करावे. सरकारलाही स्वतःच्या दृष्टिकोणानुसार त्याची छाननी करतां येईल; पण म. गांधी व कॉँग्रेस यांचें धोरण सर्वांनाच सहज कळण्यासारखें आहे.''

राष्ट्रपति राजेंद्रबाबू

यानंतर ता. १२ जून रोजीं वर्धा येथें वर्किंग कमिटीची बैठक भरून त्यांत राजेंद्रबाबूंनाच मुंबई कॉँग्रेसचें अध्यक्षपद देण्यांत यावें असा ठराव एकमतानें करण्यांत आला. या सभेंत पुढीलप्रमाणें ठराव झाले.

'कॉँग्रेस संस्थावरील बंदी उठविण्यांत आल्यामुळें ही सभा कॉँग्रेसच्या जबाबदार कार्यकर्त्यांना विनंति करते कीं, त्यांनीं आपापल्या प्रांतांतील कॉँग्रेस कमिटयांची पुनर्घटना करावी व खादीची निपज, अस्पृश्यता निवारण, जातीजातींतील ऐक्य, मद्यपानबंदी, राष्ट्रीय धर्तीवरील शिक्षण, ग्रामोद्धार, घरगुती धंद्यांची संघटना आणि इतर कॉँग्रेस ध्येयाला पूरक असें कॉँग्रेसचें कार्य करावें.

'कॉँग्रेसचे अध्यक्ष निवडण्याचा कॉँग्रेस-कामिट्यांचा हक्क वर्किंग कमिटीस मान्य आहे तरी पुरीस होणाऱ्या (परंतु पुढें न झालेल्या) कॉँग्रेस-अधिवेशनाचे अध्यक्षस्थानीं बाबूराजेंद्रप्रसाद यांची योजना एकमतानें कॉं. कमिटयांनीं केली होती; तरी त्यांची मुंबई कॉँग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून योजना करावी, असें वर्किंग कमिटीचें मत आहे.'

वर्किंग कमिटीच्या या शिफारशीप्रमाणें देशांतील सर्व प्रांतिक कॉँग्रेस कमिट्यांनीं मुंबई कॉँग्रेसच्या अध्यक्षपदासाठीं राजेंद्रबाबूंचेंच नांव सुचविलें, व त्याप्रमाणें ता. ३० सप्टेंबर रोजीं मुंबई कॉँग्रेसच्या स्वागतमंडळाची सभा भरून त्यांत बाबू राजेंद्रप्रसाद यांचें नांव अध्यक्ष म्हणून अधिकृतरीत्या मंजूर करण्यांत आलें.

राजेंद्रबाबूंनीं मुंबईच्या स्वागत मंडळाला अध्यक्षपद स्वीकारण्याची जी तार पाठविली ती पुढीलप्रमाणें आहे--‘ आभारी आहे. जबाबदारीनें दडपून गेल्यासारखें वाटतें. परंतु अंतस्थ श्रद्धेनें व आशेनें पण त्याचबरोबर विनम्रतेनें ही जबाबदारी पत्करीत आहे.’

याप्रमाणें राजेंद्रबाबू मुंबई काँग्रेसचे अध्यक्ष झाले. मध्यंतरीं ता. १७ सप्टेंबर रोजीं महात्मा गांधींनीं राजसंन्यास घेण्यासंबंधींचें एक खळबळ उडविणारें पत्रक प्रसिद्ध केल्यामुळें येत्या काँग्रेसपुढें मोठाच बिकट प्रश्न उभा राहिला आहे. अशा आणीबाणीच्या वेळीं राजेंद्रबाबूसारखा सुयोग्य कर्णधार लाभला हें राष्ट्राचें सद्भाग्य होय यांत शंका नाहीं. राजेंद्रबाबूंच्या हातून राष्ट्रपतीचें हें जबाबदारीचें कार्य यशस्वीपणें सिद्धीस जावो, असें असें कोण इच्छिणार नाहीं ?

प्रकरण पांचवें.

विविध क्षेत्रांतील कामगिरी

चम्पारण्य

चम्पारण्य हा बिहारओरिसा प्रांतांतील ईशान्य दिशेकडील एक जिल्हा आहे. चम्पारण्य हा गंगा नदीच्या पैलतीरीं थेट हिमालयाच्या पायथ्याशीं नेपाळच्या शेजारीं असलेला मुलूख असून त्याच्या पश्चिमेला संयुक्त प्रांतातील गोरखपूर जिल्हा आहे. पूर्वेला मुझफरपूर व दक्षिणेला सारण असे दोन जिल्हे आहेत. चम्पारण्य हा तिरहुत विभागाचा एक जिल्हा व मोतीहारी हें त्याचें मुख्य शहर. 'चंपारण्य म्हणजे जनक राजाची भूमि. चंपारण्यांत ज्याप्रमाणें आंब्यांचीं बनें आहेत, त्याप्रमाणें १९१७ सालीं तेथें निळाचीं शेतें होतीं. चम्पारण्यांतील शेतकऱ्यांनीं आपापल्या जमिनीच्या तीन विसांश भागामध्यें जमिनीच्या मूळ मालकासाठीं निळाचीच लागवड केली पाहिजे, असें कायद्याचें बंधन होतें. याला 'तीन कठिया' असें नांव होतें. तिकडे वीस कठांचा एक एकर होतो, व एकरीं तीन कठांची लागवड करणें याचें नांव 'तीन काठियांचा रिवाज.' दर बिघ्यामागें ३०० ते ३५० रुपयांची नीळ पिके पण शेतकऱ्याला त्यापैकीं फक्त १४ ते २० रुपयेच मिळत. सरकार धारा या रकमेंतूनच कापून

घेण्यांत येई. निळीच्या उत्पन्नांत शेतकऱ्याला दर बिघ्यामागें ४० ते ६० रुपये खर्च येई. म्हणजे एकंदरींत शेतकऱ्याला निळीच्या लागवडींत दर एकरीं १२० ते १३५ रुपये नुकसानच येई. मळेवाला दरवर्षी तीन काठ्या जागा निळीच्या लागवडीसाठीं निश्चित करी. ह्या जमिनींत दरवर्षी दोन दोन पिकें येत. पण ह्या राखून ठेवलेल्या जागेंत शेतकऱ्याला स्वतःचें निराळें पीक काढण्याची मनाई असे. परंतु त्याबद्दल शेतकऱ्याला कांहींच नुकसानभरपाई मिळत नसे. दहाअकरा वर्षें वयाच्या कोंवळ्या मुलांना वेठीस धरण्यांत येई. इजारदार व मुकादम स्त्रियांना जबरदस्तीनें कामावर नेत. आणि ह्या सगळ्यांना सकाळीं ७ ते संध्याकाळीं ७ पर्यंत कामावर राबवीत. ह्या जुलमामुळें किती तरी लोक आपली जन्मभूमि सोडून नेपाळच्या हद्दींत जाऊन राहिले होते. त्यांच्याकडून जबरदस्तीनें सारा वसूल करण्यांत येई. मळेवाले रयतेकडून तूप व दूध दहीं हक्कानें घेत. तुपाबद्दल दर शेरीं दोन आणे देत. आणि दहींदुधाला तर किंमतच नसे ! मळ्यावरील अधिकाऱ्यांच्या जुलूम जबरदस्तीच्या सामान्य गोष्टींविषयीं तर बोलावयासच नको ! '

महात्मा गांधींचा चंपारण्यांत प्रवेश होण्यापूर्वी ही चम्पारण्याची स्थिति होती. बिहारच्या पुढाऱ्यांनीं १९१६ च्या लखनौ कॉंग्रेसपुढें चंपारण्याची ही कहाणी निवेदन केली होती व कॉंग्रेसनें चम्पारण्याची दाद घ्यावी, अशी कॉंग्रेसला विनंति केली होती. कॉंग्रेसनें त्याप्रमाणें सहानुभूतीचा ठराव केला, पण तेवढ्यानें कांहीं कार्य होण्यासारखें नव्हतें. खुद्द चम्पारण्यांत हिंडून तेथील परिस्थिति नजरेखालीं घालणें अत्यंत जरूर होतें. बिहारचे पुढारी ब्रजकिशोर बाबू, राजकुमार शुक्ल, बाबू राजेंद्रप्रसाद वगैरेंनीं महात्मा गांधींचें मन वळवून बिहारची समक्ष पहाणी करण्याचें त्यांच्याकडून आश्वासन मिळविलें. त्याप्रमाणें १९१७ सालच्या प्रारंभीं गांधीजी कल-

कत्याहून निघून थेट पाटण्याला आले. पाटण्याला राजेंद्रबाबूंशिवाय महात्मा गांधी कोणीकडे उतरणार ? महात्माजी थेट राजेंद्रबाबूंच्या घरीं गेले. पण बाबूजी घरीं नव्हते. तरी गांधीजींची त्यांच्या घरीं सोय करण्यांत आली. दुसरें दिवशीं राजेंद्रबाबू आले. पहिल्या प्रथम शेतकऱ्यांच्या स्थितीची चौकशी करावयाची असल्यामुळें महात्माजींनीं चंपारण्याच्या अंतर्भागांत प्रवेश करण्याचें ठरवून ते मोतीहारीला निघाले. त्यांच्या बरोबर बिहारी पुढारीही होते.

महात्मा गांधींनीं चौकशीला सुरुवात केली. जनतेनें त्यांच्यावर आपल्या कृपेचा व प्रेमाचा वर्षाव करून त्यांचें कार्य अगदीं सुलभ केलें. उलट सरकारनें त्यांच्या कामांत पदोपदीं व्यत्यय आणून त्यांना अटक करण्याचीही तयारी दाखविली. पण गांधीजींचें हें कार्य म्हणजे ' सत्य व अहिंसा यांचा महान् प्रयोग ' असल्यामुळें अखेर सरकारला गांधीजीपुढें नमावें लागून चौकशी कमिटी नेमावी लागली. चौकशी कमिटीनें शेतकऱ्यांच्या सर्व तक्रारी रास्त ठरविल्या आणि निळीच्या मळेवाल्यांनीं गैरवाजवी रीतीनें घेतलेल्या पैशांपैकीं अमुक इतका भाग परत करावा व तीन कठियांचा कायदा रद्द करण्यांत यावा अशी शिफारस केली. ह्या शिफारशीप्रमाणें बिहार सरकारला वागणें भाग पडलें व सरकारनें तत्संबंधीं कायदा करून या शिफारशींचा संपूर्ण अंमल केला.

अशा प्रकारें शंभर वर्षांपासून चालत आलेला तीन कठियांचा कायदा मोडून पडला व त्याबरोबर निळीच्या कारखानदारांचें राज्य लयाला गेलें. जो रयतवर्ग सदांचा दबलेला होता त्याला स्वतःच्या शक्तीची जाणीव झाली. महात्मा गांधींनीं चंपारण्यांत शिक्षणाचें व आरोग्याचें विधायक कार्य सुरू केल्यामुळें तर चंपारण्याचें अभूतपूर्व रूपांतर झालें. महात्माजींच्या या समाजसेवेच्या कार्यक्रमामुळें

त्यांनीं केवळ बिहारमध्यें नव्हें, तर सबंध हिंदुस्थानांत लोकसेवेचें चैतन्यमय वातावरण निर्माण केलें.

महात्मा गांधींच्या चंपारण्यांतील कार्यांत बाबू व्रजकिशोरप्रसाद व बाबू राजेंद्रप्रसाद यांनीं जी कामगिरी केली तिचा प्रामुख्यानें उल्लेख केला पाहिजे. समाजसेवा, समाजसुधारणा व समाजसंघटना या विधायक कार्यक्रमाचे धडे राजेंद्रबाबूंनीं महात्माजीपासून घेतले. राजेंद्रबाबूंची या कार्यांत केवढी मदत झाली, यासंबंधीं महात्माजीनीं आपल्या 'आत्मकथेंत' पुढील उद्गार काढले आहेतः--"व्रजकिशोरबाबू व राजेंद्रबाबू हीं तर एक अद्वितीय जोडी होती. त्यांच्याखेरीज मला एकही पाऊल पुढें टाकतां येऊं नये, इतकें त्यांनीं आपल्या प्रेमानें मला अपंग बनवून टाकलें होतें."

महात्मा गांधींची व राजेंद्रबाबूप्रभृति त्यांच्या सहकाऱ्यांची चंपारण्यांत कशा प्रकारची रहाणी होती, यासंबंधीं गांधीजी 'आत्मकथेंत लिहितात-" आरंभकाळची आमची रहाणी विचित्र होती; व मला तर तो रोजच्यारोज विनोदाचा विषय होऊन बसला होता. वकीलमंडळींपैकीं प्रत्येकाबरोबर आचारी नोकर असायचे; प्रत्येकाचा स्वयंपाक स्वतंत्र व्हावयाचा. रात्रींचे बाराबारा वाजतांही जेवीत असावयाचे. हे महाशय रहात आपापल्या खर्चानेंच; तरी पण मला या रहाणीचा उपद्रवच वाटे. माझ्यामध्यें व माझ्या सोबत्यांमध्यें स्नेहगांठ इतकी मजबूत बांधली गेली होती कीं, आमच्यामध्यें गैरसमज होण्याचा संभव नव्हता. ते माझे वाग्बाण प्रेमानें सहन करीत. शेवटीं असें ठरलें कीं, नोकरांना रजा द्यावी, सर्वांनीं एकत्र जेवावें व जेवणांत नियमितपणा पाळावा. सर्वच जण शाकाहारी नव्हते; दोन भोजनगृहें चालवावयाचीं तर खर्च वाढणार; त्यासाठीं निर्मांस भोजन तयार करून एकत्र भोजनगृह चालवावयाचें असा ठराव झाला. भोजनसुद्धां साधें ठेवण्याबद्दल कटाक्ष होता.

त्यामुळें खर्चाची पुष्कळ बचत झाली, काम करण्याची शक्ति वाढली व वेळही वांचला. ”

‘ चम्पारण्यांतील सत्याग्रह ’ या नांवाचें सुमारें तीनशें पानांचें एक पुस्तक राजेंद्रबाबूंनीं १९१८ सालीं हिंदींत लिहिलें आहे. या पुस्तकांत चम्पारण्याचा व चम्पारण्यांतील कार्याचा सांगोपांग इतिहास दिला असून ज्याला चम्पारण्यासंबंधीं इत्थंभूत माहिती हवी असेल त्यानें हें पुस्तक वाचल्याखेरीज राहूं नये.

शिक्षणकार्य

राजेंद्रबाबूंचें राष्ट्रकार्य इतकें सर्वांगीण आहे कीं, त्यांत केवळ राजकारणाचाच समावेश होतो असें नाहीं.तर त्यांतच राष्ट्रीय शिक्षण विद्यार्थीसंघटन, साहित्यसेवा, ग्रामोद्धार, खादीकार्य वगैरेंनाही महत्त्वाचें स्थान आहे. बिहारमध्यें राष्ट्रीय विद्यापीठ स्थापन करण्यांत राजेंद्रबाबूंनीं जितके परिश्रम घेतले, तितकेच किंवा त्याहून अधिक त्यांनीं पाटणा युनिव्हर्सिटीच्या बाबतींत घेतले. १९१३ सालीं जेव्हां पाटणा युनिव्हर्सिटी स्थापन झाली तेव्हां तिची घटना कोणालाच पसंत पडली नाहीं. बिहारच्या पूर्वसंस्कृतीला व एकंदर बिहारी मनोरचनेला अनुकूल असा शिक्षणक्रम आंखण्यांत आला पाहिजे, अशा प्रकारची चळवळ करण्यांत राजेंद्रबाबूंनीं पुढाकार घेतला. सरकारनें या विरोधाकडे लक्ष न देतां आपलें काम तसेंच चालविलें, पण राजेंद्रबाबू स्वस्थ बसले नाहींत. त्यांनीं बिहार प्रांतीय राजकीय असोसिएशनतर्फे जोराची चळवळ आरंभली. कौन्सिलांतही त्यांनीं खटपट चालविली. राजेंद्रबाबूंच्या या सर्व चळवळींचा असा सुपरिणाम झाला कीं अखेर १९१७ सालीं राजेंद्रबाबूंच्या सर्व दुरुस्त्या मान्य करण्यांत येऊन युनिव्हर्सिटीच्या सुधारणेचा कायदा पसार झाला. राजेंद्रबाबूंच्या या पुढाकारामुळें युनिव्हर्सिटींत त्यांना मोठें मानाचें स्थान प्राप्त झालें. ते सेनेटचे व सिंडिकेटचे सभासद तर

झालेच. शिवाय ज्या निरनिराळ्या कमिट्या वेळोवेळीं नेमण्यांत आल्या, त्यांचे सल्लागार म्हणून दर वेळीं त्यांचीच निवडणुक होत असे. राजेंद्रबाबूंचें युनिव्हर्सिटींतील सर्वांत महत्वाचें कार्य कोणतें असेल तर शिक्षणाच्या माध्यमासंबंधींचें होय. युनिव्हर्सिटींत देशी भाषांना माध्यमाचें स्थान मिळालें पाहिजे, असा त्यांचा पहिल्यापासून आग्रह होता. त्यांच्या परिश्रमामुळें अखेर त्यांची माध्यमाची सूचना मंजूर झाली व युनिव्हर्सिटींत देशी भाषांचें राज्य सुरू झालें.

असहकारितेच्या ऐन अमदानींत राजेंद्रबाबूंनीं राष्ट्रीय विद्यापीठ स्थापन केलें. पण त्यापूर्वी चार वर्षं राष्ट्रीय शिक्षणसंस्था काढण्याचा त्यांचा विचार चालला होता. देशसेवा, स्वार्थत्याग राष्ट्रीयत्व इत्यादि गुणांचा ज्या संस्थेंत आविष्कार होईल अशी शिक्षणसंस्था स्थापन करण्याचा त्यांचा मानस होता. व वकिली सोडून अशा संस्थेला आजन्म वाहून घेण्याचाही त्यांचा निश्चय झाला होता. १९१७ सालीं त्यांनीं संस्थेची सुरवात म्हणून एक कॉलेज काढण्याचें ठरविलें व संस्थेसाठीं फंड जमविण्यास सुरवात केली. राजेंद्रबाबूंची ही कल्पना पुष्कळांना पटली व त्यांच्या संस्थेंत स्वार्थत्याग करून अध्यापक होण्यासही कित्येकांनीं मान्यता दिली. याच सुमारास महात्मा गांधींचें व त्यांचें बोलणें झालें. गांधीजींना त्यांचा विचार पटला, पण ह्या संस्थेचा सरकारशीं कोणत्याही प्रकारचा संबंध ठेवूं नये, असा त्यांनीं सल्ला दिला. सरकारशीं संबंध ठेवल्यास आपल्या इच्छेप्रमाणें संस्थेचें धोरण आंखतां येणार नाहीं व संस्थेच्या प्रगतीला अडथळा येईल, हें महात्माजींचें म्हणणें त्यावेळीं राजेंद्रबाबूंना तितकेसें पटलें नाहीं व राजेंद्रबाबूंनीं डॉ. र. पु. परांजपे वगैरेंच्या गांठी घेऊन संस्थेला सुरवात करण्याचें ठरविलें. पण मध्यंतरीं देशांतील खळबळीच्या वातावरणामुळें तो विषय तितकाच राहिला व राजेंद्रबाबूंची कॉलेजची कल्पना त्या वातावरणांत विरून गेली.

पुढें १९२१ सालीं असहकारितेच्या कार्यक्रमांत सरकारी शिक्षण-संस्थावर बहिष्कार घालण्याचें व राष्ट्रीय विद्यालयें स्थापन करण्याचें कलम समाविष्ट झाल्यामुळें राजेंद्रबाबूंचें राष्ट्रीय विद्यापीठ काढण्याकडे विशेष जोरानें लक्ष वेधलें. राजेंद्रबाबूंना असहकारितेचा सर्वव्यापी ठराव मान्य असल्यामुळें त्यांनीं ताबडतोब वकिली सोडली व राष्ट्रीय विद्यापीठ स्थापन करण्याचा निश्चय केला. महात्मा गांधींचें पूर्वींचें म्हणणें त्यांना आतां पटलें व राष्ट्रीय शिक्षण हेंच खरें शिक्षण होय, असा विचार करून ता. ६ जानेवारी १९२१ रोजीं त्यांनीं पाटणा येथें बिहार राष्ट्रीय विद्यापीठ स्थापन केलें. विद्यापीठाचा उद्घाटनसमारंभ महात्मा गांधींच्या हस्तें ६ फेब्रुवारी रोजीं मोठ्या उत्साहानें साजरा करण्यांत आला. विद्यापीठाला ताबडतोब मोठमोठ्या देणग्या मिळाल्या व समारंभाच्या वेळीं महात्माजींच्या हस्तें ६० हजार रुपये मिळाले. पाटणा युनिव्हर्सिटींतल्या निरनिराळ्या कॉलेजांतील विद्यार्थी या राष्ट्रीय विद्यापीठांत दाखल झाले. विद्यापीठाला हां हां म्हणतां मोठें स्वरूप प्राप्त झालें. राष्ट्रीय महाविद्यालयाबरोबर विद्यापीठानें अनेक उद्योग सुरू केले. एक कारखाना काढला, एक छापखाना घेतला व 'मदरलंड' नांवाचें वृत्तपत्रही चालू केलें. कॉलेजला मोठमोठे विद्वान व नामांकित प्रोफेसर मिळाल्यामुळें पाटण्याच्या कॉलेजांत हें कॉलेज सर्वश्रेष्ठ ठरलें. राजेंद्रबाबू पहिल्याप्रथम विद्यापीठाचे रजिस्ट्रार होते, पुढें कांहीं दिवस व्हाईस चॅन्सेलर झाल्यावर चॅन्सेलर म्हणून त्यांची निवड करण्यांत आली. पाटणा युनिव्हर्सिटीप्रमाणें विद्यापीठाला निरनिराळीं कॉलेजें जोडण्यांत येऊन त्या युनिव्हर्सिटीपेक्षांही येथील शिक्षण अधिक उच्च दर्जाचें करण्यांत आलें. या विद्यापीठाचें स्वरूप अस्सल राष्ट्रीय असल्यामुळें बिहारी तरुणांच्या हृदयांत स्वातंत्र्याची ज्योत प्रज्वलित करणाच्या कामीं त्या शिक्षणाचा केवढा मोठा उपयोग झाला, तें परवांच्या सत्याग्रह युद्धाच्या वेळीं दिसून आलेंच आहे.

या विद्यापीठानें उच्च शिक्षण देणारीं नुसतीं राष्ट्रीय कॉलेजें काढलीं नाहींत, तर हजारों प्राथमिक शाळा व हायस्कूलें स्थापन करण्यांत विद्यापीठानें पुढाकार घेतला. शिक्षणाचीं पाळेंमुळें जर देशांत अत्यंत खोलवर रुजवावयाचीं असतील, तर प्रथम प्राथमिक शाळा काढणें आवश्यक आहे. या विचारानें बिहार विद्यापीठानें ठिकठिकाणीं शेंकडों शाळा स्थापन केल्या. बिहार प्रांतांत असें एकही निमशहरी खेडेगांव उरलें नाहीं कीं जेथें राष्ट्रीय शाळा स्थापन झाली नाहीं. १९२२ सालीं राष्ट्रीय हायस्कुलांची संख्या ४१ च्या वर गेलेली होती व त्यांत ४५००० विद्यार्थी शिकत होते. तसेंच ६०० प्राथमिक शाळांत सुमारें २०००० विद्यार्थी शिक्षण घेत होते. हळूंहळूं विद्यार्थ्यांची संख्या वाढतच गेली पण १९३२ च्या चळवळींत कांहीं संस्था बेकायदा ठरल्यामुळें कित्येक शाळा बंद पडल्या. तथापि राजेंद्रबाबूंच्या राष्ट्रीय विद्यापीठानें बिहार प्रांतांत राष्ट्रीय शिक्षणाबाबत जी प्रचंड चळवळ केली, तिचें फळ बिहार प्रांताला आज मिळत आहे व यापुढेंही मिळत राहील यांत शंका नाहीं.

साहित्य–सेवा

हिंदी वाङ्मयाच्या जगांत राजेंद्रबाबूंना जो लौकिक मिळाला आहे तो त्यांच्या राजकीय क्षेत्रांतील कामगिरीमुळें मिळालेला नाहीं. हिंदी भाषेची त्यांनीं जी सेवा केली आहे, त्यामुळेंच हिंदी साहित्यसेवकांत त्यांचें नांव चिरस्थायी झालें आहे. राष्ट्रभाषा या नात्यानें महात्मा गांधींनीं हिंदी भाषेचा जो पुरस्कार व प्रचार केला त्याला हातभार लावण्यांत ज्यांनीं विशेष परिश्रम घेतले त्यांत राजेंद्रबाबूंची गणना केली पाहिजे. बिहार प्रांतांत व दक्षिण हिंदुस्थानांत हिंदीचा जो प्रसार झाला त्याचें श्रेय राजेंद्रबाबूंच्या प्रचारास देणें योग्य होईल. राजेंद्रबाबू कलकत्त्याला शिकत असतां त्यांचा तेथील हिंदी साहित्यिकांशीं व हिंदी साहित्य-परिषदेशीं बराच संबंध आला आणि तेव्हांपासून ते हिंदी साहित्य

परिषदेंत भाग घेऊं लागले. अखिल भारतीय हिंदी साहित्य-संमेलनाच्या कार्यकारी मंडळांत त्यांचा १९२२ सालापासूनच प्रवेश झाला आहे व आजही ते तेथें आहेत. कलकत्याला १९१२ सालीं जें तिसरें हिंदी साहित्य संमेलन भरलें, त्या संमेलनाचे ते मुख्य चिटणीस होते. त्याचप्रमाणें १९२० सालीं पाटणा येथें भरलेल्या दहाव्या साहित्यसंमेलनाचे वेळीं ते मुख्य कार्यकर्ते होते. १९२६ सालीं पाटणा येथें जें बिहार प्रांतीय साहित्यसंमेलन भरलें, त्या संमेलनाच्या स्वागताध्यक्षाचा मान त्यांनाच मिळाला होता. राजेंद्रबाबूंनीं याशिवाय तीन वेळां हिंदी साहित्य संमेलनाचें अध्यक्षपद विभूषित केलें आहे. १९२३सालचें कोकोनाडा येथील हिंदी साहित्य-संमेलन, १९२६ सालचें दरभंगा येथील बिहारप्रांतीय हिंदी साहित्य-संमेलन, व १९२७ सालीं गुरुकुल कांगडी येथें भरलेलें संयुक्तप्रांतीय साहित्यसंमेलन या संमेलनांच्या अध्यक्षपदाचा बहुमान त्यांच्याचकडे आला होता. यंदा इंदूर येथें जें अखिल भारतीय हिंदी साहित्य-संमेलन भरणार आहे, त्याच्या अध्यक्षपदासाठीं राजेंद्रबाबूंचें पहिलें नांव सुचविण्यांत आलें आहे.

राजेंद्रबाबूंनीं फारसें ग्रंथलेखन केलें नाहीं, तथापि त्यांनीं आतां-पर्यंत अनेक हिंदी व इंग्रजी लेख लिहिले आहेत. ‘ चम्पारण्य में महात्मा गांधी ’ व ‘ मेरे युरोपके अनुभव ’ हीं त्यांचीं दोन प्रसिद्ध हिंदी पुस्तकें असून खादीशास्त्रावर त्यांनीं Economics of Khadi या नांवाचें एक उत्कृष्ट पुस्तक लिहिलें आहे. खादीसंबंधीं सर्वांगीण, माहितीपूर्ण व अधिकारयुक्त असें हें एकच पुस्तक आहे. १९२८ सालीं मद्रासच्या गणेशन् कंपनीच्या विनंतीवरून त्यांनीं आपल्या चम्पारण्यावरील पुस्तकाचें इंग्रजी भाषांतर केलें. तें Satyagraha in Champaran या नांवानें प्रसिद्ध आहे. तसेंच ह्या गणेशन् कंप-नीनें महात्माजींच्या ‘यंग इंडिया’तील निवडक लेखांचे जे दोन भाग

प्रसिद्ध केले आहेत, त्या प्रत्येक भागाला राजेंद्रबाबूंची विस्तृत व वाचनीय प्रस्तावना आहे. पहिल्या भागाच्या उपोद्घातांत राजेंद्रबाबूंनीं असहकारितेच्या चळवळीचा संक्षिप्त इतिहास निवेदन केला आहे. सुसंगत व मार्मिक इतिहास या दृष्टीनें या प्रस्तावनेला विशेष महत्व आहे हें सांगणें नकोच.

वर्तमानपत्रांच्याही बाबबींत राजेंद्रबाबूंनीं बरीच स्पृहणीय कामगिरी केलेली आहे. पाटण्याचें सुप्रसिद्ध इंग्रजी दैनिक 'सर्चलाइट' या पत्राच्या संस्थापकांत राजेंद्रबाबूंची गणना असून अलीकडे तर हें पत्र सर्वस्वीं राजेंद्रबाबूंचेंच झालें आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. Patna Law Weekly या साप्ताहिकांत ही त्यांचा प्रमुख भाग होता; पण तें लवकरच बंद पडलें. ६ एप्रिल १९२० रोजीं त्यांनीं 'देश' नावाचें एक हिन्दी साप्ताहिक सुरू केलें. हें पत्र आपल्या गुणांनीं थोडक्या काळांत प्रसिद्धीस आलें व त्याला हजारों वर्गणीदार मिळाले. पहिल्या प्रथम कांहीं काळ राजेंद्रबाबू त्याचे मुख्य संपादक होते, पण पुढें कार्यव्यापृतत्वामुळें त्यांना संपादकाचें स्थान सोडावें लागलें. बिहारमध्यें नांव घेण्याजोगीं जर कोणतीं वृत्तपत्रें असतील तर 'सर्चलाइट' व 'देश' एवढीं दोनच होत. १९३२ च्या चळवळीपासून ऑर्डिनन्समुळें 'देश' पत्र सध्यां बंद आहे.

विद्यार्थ्यांची संघटना

विद्यार्थी हे राष्ट्राचे आधारस्तंभ असून विद्यार्थ्यांना आदर्श नागरिकाचें शिक्षण दिल्याखेरीज त्यांचा राष्ट्राला उपयोग होणार नाहीं, असा विचार करून राजेंद्रबाबूंनीं आपल्या विद्यार्थी-दशेंतच विद्यार्थ्यांच्या संघटनेला सुरुवात केली. राजेंद्रबाबूंचा संघटनेवर सर्वांत जास्त विश्वास असून कोणतीही सार्वजनिक गोष्ट संघटनेशिवाय साध्य होणार नाहीं, त्यांचें असें निश्चित मत आहे. अलीकडे पं.

जवाहरलाल नेहरूंच्या पुरस्कारानें देशांत जागोजागीं युवकसंघ निर्माण झाले; पण त्यापूर्वी सुमारें वीस वर्षें राजेंद्रबाबूंनीं तरुण विद्यार्थ्यांची संघटना आरंभिली होती. १९०६ सालीं बिहारी विद्यार्थ्यांचा एक संघ स्थापन करून त्या संघामार्फत राजेंद्रबाबूंनीं सार्वजनिक काम करण्याला प्रारंभ केला होता. आत्मोन्नति हें या संघाचें मुख्य ध्येय असून विद्यार्थ्यांचा सांस्कृतिक उत्कर्ष साधणें हें संघाचें प्रमुख कार्य होतें. राजेंद्रबाबूंनीं या बाबतींत जो पुढाकार घेतला होता, त्याबद्दल ' इंडियन मिरर ' 'इंडियन स्पेक्टेक्टर ' वगैरे वृत्तपत्रांनीं राजेंद्रबाबूंचें अभिनंदन करून राजेंद्रबाबूंच्या कार्याचा आदर्श इतर प्रांतांनीं आपल्यापुढें ठेवावा अशी शिफारस केली होती. त्याच सुमारास राजेंद्रबाबूंनीं बिहारी विद्यार्थ्यांचें एक संमेलन घडवून आणून तरुण वर्गांत मोठी जागृति केली होती. कलकत्याला कॉलेजमध्यें शिकत असतांना राजेंद्रबाबूंनीं कलकत्यांतील बिहारी विद्यार्थ्यांना एकत्र करून एक बिहारी क्लब स्थापन केला होता. या क्लबातर्फे लायक बिहारी विद्यार्थ्यांना हर प्रकारचें सहाय्य देण्यात येत असे. या संघातर्फे दर वर्षी कलकत्ता येथें विहार विद्यार्थीसंमेलन भरवि-ण्यांत येऊन तरुण विद्यार्थ्यांनीं राष्ट्रासाठीं काय केलें पाहिजे यासंबंधीं त्यांना संदेश देण्यांत येत असे. या संमेलनाला देशांतील प्रमुख पुढाऱ्यांची सहानुभूति मिळत असल्यामुळें कलकत्याला या संघाची चांगलीच प्रसिद्धी झाली होती. बिहार विद्यार्थीसंमेलनाच्या निरनिराळ्या अधिवेशनप्रसंगीं देशांतील प्रसिद्ध पुढाऱ्यांची अध्यक्ष-स्थानीं योजना करण्यांत आली होती. महात्मा गांधी, सरोजिनी नायडू, अनी बेझंट, प्रफुल्लचंद्र राय, हसन इमाम, ब्रजाकिशोर प्रसाद, सरलादेवी चौधराणी वगैरेंनीं या संमेलनांचें अध्यक्षपद स्वीकारलें आहे. राजेंद्रबाबूंच्या ह्या बिहारी विद्यार्थ्यांच्या संघटनेचा एवढा परिणाम झाला कीं १९२० सालीं पाटणा येथें भरलेल्या संमेलनांत असह-

कारितेचा ठराव सर्वानुमतें मंजूर करण्यात येऊन विद्यार्थ्यांनीं शाळा कॉलेजांवर बहिष्कार पुकारला. राजेंद्रबाबूंच्या पुरस्कारामुळेंच हजारों विद्यार्थी राजकीय चळवळींत पडले व राजेंद्रबाबूंचे अनुयायी व सहकारी बनले. राजेंद्रबाबूंनीं राष्ट्रीय विद्यापीठ स्थापन करतांच हजारों विद्यार्थ्यांनीं राष्ट्रीय विद्यापीठांत जीं नांवें नोंदाविलीं त्याचें कारण केवळ राजेंद्रबाबूंचें नेतृत्व. आजकालच्या बिहारी विद्यार्थ्यांत जी सांस्कृतिक व राजकीय जागृति झाली आहे, त्यांचें सर्व श्रेय राजेंद्रबाबूंसच दिलें पाहिजे.

प्रकरण सहावें.

सेवाव्रत.

लोकसेवेची तळमळ

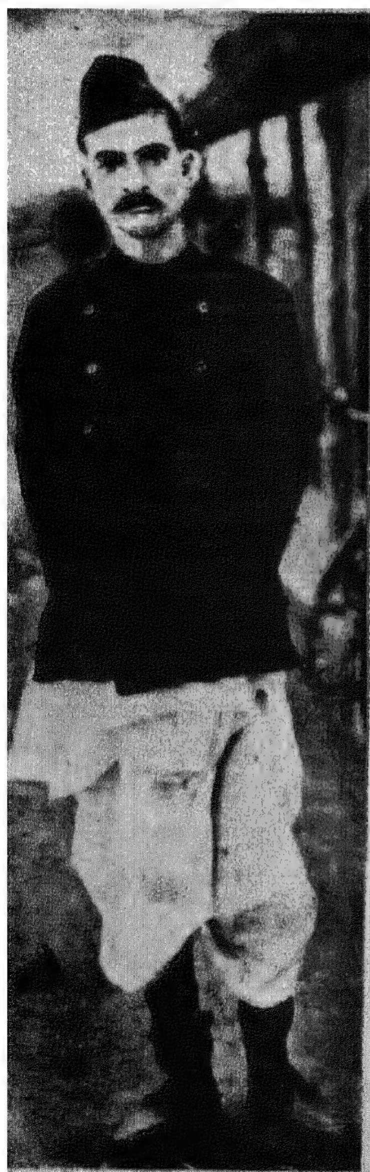
राजेंद्रबाबूंचें चरित्र पाहिलें तर त्यांत सेवेशिवाय दुसरें कांहींच आढळणार नाहीं. दीनदुःखितांची सेवा करावी, अनाथअपंगांच्या मदतीला जावें व हरप्रकारें दुःखीकष्टी जीवांच्या उपयोगीं पडावें हें राजेंद्रबाबूंचें जीवनकार्य आहे, असें म्हटल्यास चालेल. राजेंद्रबाबूंचें हृदय इतकें कोमल व सहानुभूतिपूर्ण आहे कीं, त्यांना साधू म्हणणेंच योग्य होईल. जणूं काय अनाथांची सेवा करण्यासाठींच त्यांनीं जन्म घेतला आहे, असें त्यांचें सेवाव्रत पाहून वाटूं लागतें. त्यांची एकंदर मनोवृत्ति पाहिली तर त्यांना 'दीनवत्सल' किंवा 'दीनबंधू'ही पदवी देणें भाग पडेल. राजेंद्रबाबूंच्या चरित्राचें सार त्यांच्या 'दीन-बंधुत्वां'त आहे.

लोकसेवा हेंच त्यांच्या आयुष्याचें ध्येय आहे. ते आज इतकीं वर्षें जें विधायक कार्य करीत आहेत त्याची फारच थोड्यांना माहिती असेल. सेवाव्रत चालवितां यावें या हेतूनेंच केवळ ते राजकारणांत पडले आहेत. कॉंग्रेसचें विधायक कार्य ही लोकसेवाच आहे, हें

जाणून त्यांनीं आपलें सर्वस्व विधायक कार्यांत वेंचलें आहे. कॉंग्रेस-कार्याशिवाय त्यांचें सेवेचें कार्य मोठें आहे. कॉंग्रेसचें कार्य ही एक प्रकारची लोकसेवाच आहे हें खरें असलें तरी, देशांत कुठेंही दैवी आपत्ति ओढवो ते तिकडे धांवून गेल्याशिवाय रहात नाहीं. त्यांच्या सेवाव्रताची थोडीशी माहिती या प्रकरणीं देण्याचें योजिलें आहे.

महापूर—दुष्काळ

१९२३ सालीं बिहार प्रांतांत दामोदर नदीला जेव्हां भयंकर पूर आला व वर्धमान इत्यादि अनेक गांवें वाहून गेलीं, तेव्हां त्या प्रसंगीं आपद्ग्रस्तांना मदत करण्यासाठीं राजेंद्रबाबू धांवून आले. जलप्रलयाच्या संकटांत सांपडलेल्यांना सहाय्य करण्यासाठीं कलकत्त्यांत फंड काढ-ण्यांत आला. राजेंद्रबाबू अर्थात् तेथें होतेच. त्याच सुमारास पाटणा जिल्ह्यांत पुना नदीला महापूर येऊन बिहारचा एक संबंध जिल्हा पुरांत सांपडला. हें ऐकतांच राजेंद्रबाबूंनीं आपली वकिली तात्पुरती थांबवून तावडतोब पाटण्याला प्रयाण केलें. बाबूजी त्या वेळीं कलकत्त्याला वकीली करीत होते. ते आपल्याबरोबर कांहीं विद्यार्थी स्वयंसेवक घेऊन पाटण्याला आले व जलप्रलयांत सांपडलेल्यांची सेवा करण्यासाठीं तिकडे निघून गेले. ज्यांना ज्यांना अन्न, वस्त्र औषधें वगैरेंची जरूरी होती, त्यांची प्रथम योग्य ती सोय लावण्यांत आली. या कामीं त्यांना बाबू अनुग्रह नारायणसिंह, कै. बाबू शंभुशरण वगैरेंची अतिशय मदत झाली. हे लोक दिवसभर नावेंत बसून संकटग्रस्तांना सहाय्य करीत व रात्र झाली कीं किनाऱ्यावर येऊन एकाद्या आडोशाच्या जागीं अगर स्टेशनच्या प्लॅटफार्मवर येऊन पडत. कलकत्ता हायकोर्टातील एका नामांकित वकिलानें आपला दर्जा गुंडाळून ठेऊन संकटग्रस्तांची सेवा करण्यास जातीनें पुढें व्हावें, ही गोष्ट १९१२ सालीं मोठी अपूर्वच होती. जनतेला या गोष्टीचें विशेष आश्चर्य वाटणें साहाजिकच

बिहारभूकंपग्रस्तांची सेवा करीत असतां.

श्री. राजेंद्रबाबू: १९२०

होतें. राजेंद्रबाबू कलकत्याहून पाटण्याला जेव्हां वकिली करावयास आले तेव्हांही एकदां त्यांनीं बालिया जिल्ह्यांतील जलप्रलयग्रस्तांची सेवा केली होती. बंगालप्रमाणें बिहार प्रांतांतही नेहमीं जलप्रलय होत असल्यामुळें बहुतेक दरवर्षी एकाद्या जिल्ह्याला हानी पोंचली नाहीं असें सहसा होत नाहीं. त्यामुळें सेवाव्रतधारी राजेंद्रबाबूंना छपरा, आरा, दरभंगा इत्यादि अनेक ठिकाणीं आपद्ग्रस्तांचा समाचार घ्यावा लागला. त्याचप्रमाणें १९२३ सालीं गंगानदीला महापूर आला. तो इतका प्रचंड होता कीं, शहाबाद, पाटणा, सारण, मुंगेर इत्यादि जिल्ह्यांतल्या लोकांवर भयंकर संकट ओढवलें. शेंकडोंशें लोकांचीं घरेंदारें वाहून गेलीं. कोणाला रहावयाला जागा उरली नाहीं कीं खायला मूठभर धान्य राहिलें नाहीं. शेतकऱ्यांची तर सर्वांत कठीण अवस्था झाली. शेतकऱ्याजवळ बींबियाणेंही उरलें नाहीं. ह्या आपत्तींत राजेंद्रबाबू धांवून आले व त्यांनीं मुंबई, गुजराथ संयुक्त प्रांत इत्यादि ठिकाणांहून पुरेसें द्रव्यसहाय्य मिळविलें व अनाथांना मदत पोंहोंचविली. १९३१ सालीं चंपारण्यांत दुष्काळ पडला. आपत्ति दिसली कीं राजेंद्रबाबू तेथें धांवत यावयाचें,हें ठरल्या-सारखें असल्यामुळें ते तावडतोब चम्पारण्यांत येऊन दाखल झाले. व त्यांनीं बाहेरून मदत जमवून त्यांच्या संकटाचा अंशतः परिहार केला.

बिहार भूकंप

राजेंद्रबाबूंच्या सेवाव्रताची खरी कसोटी परवांच्या भूकंपाच्या वेळीं दिसून आली. १५ जानेवारी १९३४ रोजीं बिहारमध्यें फक्त दीड मिनिट भूकंपाचा जो हादरा बसला, त्यानें जिकडेतिकडे भयंकर हाहाःकार उडाला. बिहारवर आलेल्या आजपर्यंतच्या संकटांत इतकें भीषण संकट आलें नव्हतें. या भूकंपानें जो प्रळय केला व जो अनर्थ मांडला त्याचें निवारण सहजीं होणें शक्य नव्हतें. त्यासाठीं सबंध

देशांतून मदत मिळविणें अवश्य होतें. जागजागीं सहाय्यक समित्या स्थापन करून स्वयंसेवकांची सेना आपद्ग्रस्तांच्या सहाय्यासाठीं पाठविणें जरूर होतें. त्या दीड मिनिट धरणीकंपानें बिहारची जी दुर्दशा झाली ती कल्पनेलाही अगम्य होती. पण अशा भयंकर आपत्तीच्या वेळीं सेवाव्रतधारी दीनबंधु राजेंद्रप्रसाद हजारीबाग तुरुंगांत रुग्णशय्येवर खितपत पडले होते. सुमारें पांच महिने ते हॉस्पिटलमध्यें होते व सरकारी डॉक्टरांकडून त्यांच्या औषधोपचारांची तजवीज होत होती तरी त्यांची प्रकृति दिवसेंदिवस अधिकाधिकच बिघडत चालली होती. अखेर सरकारनें त्यांची मुक्तता करण्याचें ठरविलें व भूकंपाच्या तिसऱ्या दिवशीं ता. १७ जानेवारी रोजीं त्यांना तुरुंगांतून सोडण्यांत आलें. तुरुंगांतून बाहेर येतांक्षणींच ह्या दीनवत्सलानें आपला मोर्चा भूकंपग्रस्तांकडे वळविला व त्यांच्या क्षेमसमाचाराची चौकशी करण्यास प्रारंभ केला. प्रकृति बिघडल्यामुळें ते तुरुंगांतून बाहेर आले होते व कांहीं दिवस तरी त्यांनीं हॉस्पिटलमध्यें पडून चांगली विश्रांति घ्यावयास हवी होती. पण त्यांनीं पुरता एक दिवसही जाऊं दिला नाहीं. लगेंच ते कार्याला लागले. त्यांनीं भूकंपाची एकंदर कल्पना करून घेऊन ता. २० रोजीं भूकंपनिवारक समिती स्थापन केली. त्यांनीं आपल्या शरीरप्रकृतीकडे न पहातां अविश्रांतपणें कार्य करावयास सुरवात केली. पहांटे चार वाजल्यापासून तों जवळजवळ मध्यरात्र होईपर्यंत ते एकसारखे कामांत व्यग्र असत. त्यांनीं ठिकठिकाणीं फिरून भूकंपाची एकदां संपूर्ण पहाणी केली, व भूकंपाची करुण कहाणी देशाला अधिकृत स्वरूपांत निवेदन केली. त्याबरोबर देशांत सर्वत्र खळबळ उडाली व बिहारच्या मदतीसाठीं द्रव्याचा वर्षाव होऊं लागला. बाबू राजेंद्रप्रसाद यांनीं भूकंपासंबंधीं जें पाहिलें पत्रक काढलें, तें पुढीलप्रमाणें आहे:—

जाहीर पत्रक

"ता. १५ जानेवारी रोजीं दुपारीं या प्रांतावर जो अनर्थ कोसळला त्यामुळें भयंकर वित्तहानि व प्राणहानि झाली आहे. संपूर्ण आणि खरी माहिती अद्यापि मिळालेली नाहीं. परंतु जी कांहीं मिळाली आहे तिच्यावरून झालेल्या अनर्थाची कल्पना येते. हजारों लोक नाश पावले आहेत आणि शेंकडों लोक निराश्रित झाले आहेत, असें म्हटलें असतां अतिशयोक्ति होणार नाहीं. हे निराश्रित लोक उघड्या मैदानावर थंडीनें कुडकुडत कसा तरी काल कंठीत आहेत. पाटणा, गया आणि सारण या शहरांनीं या आपत्तीचें उग्र स्वरूप पाहिलें आहेच, तथापि मुझफरपुर, दरभंगा, चम्पारण्य इत्यादि ठिकाणीं तर या आपत्तीचें उग्रतर स्वरूप दृश्यमान होत आहे.

" अर्थात् अशा आपद्ग्रस्तांना सहाय्याची आवश्यकता आहे, हें सांगणें नकोच. या लोकांचें दुःख कमी करण्यासाठीं कांहीं संस्था आपापल्या परीनें प्रयत्न करीत आहेत. आपद्ग्रस्तांना सुखसोयी पुरविण्यासाठीं एक सभा भरून बिहार सेंट्रल रिलीफ कमिटीची स्थापना झाली आहे. तथापि द्रव्यसहाय्य, मनुष्यसहाय्य आणि सामुग्री यांशिवाय कमिटीला आपलें काम करतां येणार नाहीं. तांबडतोबीच्या गरजा म्हणजे अशा कीं मातीच्या ढिगाऱ्यांतून प्रेतें उकरून काढणें, निराश्रितांसाठीं झोंपड्या उभारणें, अन्न, कपडे आणि घोंगड्या पुरविणें, आणि औषधपाण्याची तजवीज करणें. या कामांसाठींच प्रथमतः आम्हांस द्रव्यसहाय्याबरोबर अन्न सामुग्रीची व औषधादिकांची जरूरी आहे.

" कमिटीतर्फे मी विनंतीपत्रक काढून जी मागणी केली आहे, ती देशाच्या सर्व भागांकडून पुरविली जाईल, अशी मला आशा आहे. कोणत्याही प्रकारचा विलंब घातुक आहे. सहाय्य देण्यास विलंब करणें म्हणजे सहाय्य न देण्यासारखेंच आहे.

"आतांपर्यंत जी मदत झाली आहे आणि जी सहानुभूति दर्शविली गेली आहे, त्याबद्दल माझ्या देशबांधवांचे मी आभार मानतों.

"सर्व प्रकारचें सहाय्य किंवा देणग्या श्रीयुत आर. एस्. पंडित कमिटीचे ट्रेझरर, बँक ऑफ बिहार लिमिटेड, पाटणा, या पत्यावर पाठविणें. देणग्यांची पोंच ताबडतोब देण्यांत येईल."

भूकंपनिवारक कमिटी

निराश्रितांना जनतेतर्फे सहाय्य करणारी बिहार सेंट्रल रिलीफ कमिटी ही प्रमुख सहाय्यक संस्था भूकंपानंतर ताबडतोब निर्माण झाली. भूकंप झाल्यावर पांच दिवसांनीं म्हणजे ता. २० जानेवारी रोजीं बाबू राजेंद्रप्रसाद यांच्या अध्यक्षतेखालीं एक सभा भरून तिच्यांत ह्या कमिटीची स्थापना झाली. त्या वेळीं बिहार प्रांताच्या बाहेरचे पुढारी तिच्यांत नव्हते. पण आपत्तीचें रौद्र स्वरूप जों जों दृग्गोचर होऊं लागलें, तों तों ह्या कमिटींत सर्व प्रांतांचे प्रतिनिधी असण्याची व ती अधिक प्रातिनिधिक करण्याची आवश्यकता भासूं लागली. फेब्रुवारीच्या आरंभीं पं. जवाहरलाल नेहरू यांच्या सूचने-वरून ५००० रुपये किंवा त्याहून अधिक रकम देणाऱ्या संस्थांचा एकेक प्रतिनिधी घेण्याचा कमिटीनें ठराव केला. या ठरावाप्रमाणें निरनिराळ्या प्रांतांतील २७ नवे सभासद कमिटीवर घेण्यांत आले. याखेरीज देशांतील सर्व पक्षांतील आणखी वजनदार पुढारी कमिटी-वर नेमण्यांत आले. अखेरीस कार्यकारी मंडळांत १२७ सभासदांची भरती झाली.

२८ मार्च रोजीं पाटणा येथें महात्मा गांधींच्या अध्यक्षतेखालीं या कमिटीची सभा भरून महत्वाचे निर्णय करण्यांत आले ही कमिटी सरकारांत नोंदण्याचें ठरून तिचे उद्देश निश्चित करण्यांत आले व पंधरा मंडळींचें एक सुटसुटीत कार्यकारी मंडळ निवडण्यांत आलें.

बाबू राजेंद्रप्रसाद यांची अर्थात्‌च अध्यक्ष म्हणून निवड झाली व बाबू अनुग्रह नारायणसिंह, मौ. हफीझ व बाबू बलदेवसहाय यांना सेक्रेटरी नेमण्यांत आलें. सभासदांत जमनालाल बजाज, जे. सी. कुमाराप्पा, आचार्य कृपलानी, बाबू ब्रजकिशोरप्रसाद, डॉ. सय्यद महमूद इत्यादिकांचीं नांवें मुक्रर करण्यांत आली. या सभेंत सर्वांत महत्त्वाचा ठराव कमिटीच्या धोरणासंबंधानें झाला. तो म्हणजे सरकारशीं आदरपूर्वक सहकार्य करण्याचा. हा ठराव खुद्द महात्मा गांधींनीं मांडला व तो एकमतानें मंजूर झाला.

एक मुलाखत

बिहारच्या भूकंपाचें स्वरूप किती रौद्र व भयानक होतें याची कल्पना तेथें प्रत्यक्ष गेल्याशिवाय होणें शक्य नसल्यामुळें निरनिराळ्या वर्तमानपत्रांनीं आपापले खास प्रतिनिधि पाठवून तेथील ‘ चक्षुर्वै सत्यं ’ माहिती आणविली. मुंबईच्या ‘ लोकमान्य ’ पत्रानेंही आपला खास प्रतिनिधि धाडला होता. त्यानें बिहारच्या परिस्थितीचें नुसतें निरीक्षण केलें नाहीं, तर बिहारचे प्राण बाबू राजेंद्रप्रसादजी यांची ता. १-२-३४ रोजीं मुलाखतही घेतली. ही मुलाखत लोकमान्याच्या खास बिहार धरणीकंप अंकांत प्रसिद्ध झाली आहे. ती पुढीलप्रमाणें आहे:—

“ बाबू राजेंद्रप्रसाद हें बिहारचें परम दैवत आहे. त्यांच्याइतका सर्वमान्य पुढारी त्या प्रांतांत आज दुसरा नाहीं. जगन्नाथपुरी येथें भरणाऱ्या कॉंग्रेसच्या अधिवेशनासाठीं त्यांचीच निवड करून राष्ट्रानें त्यांचेवरील आपला विश्वास प्रकट केला आहे. कायदेभंगाच्या चळवळीमुळें हें अधिवेशन होऊं शकलें नाहीं ही गोष्ट निराळी. असो.

“धरणीकंपाच्या कहरानें एकंदर नुकसान झालें तरी किती यासंबंधीं माहिती सरकार आपल्या अधिकाऱ्यांमार्फत प्रसिद्ध करतें. व्हाईसरॉयांना प्रांतिक गव्हर्नरकडून जाणाऱ्या रिपोर्टाला जितकी किंमत

तितकीच, किंबहुना थोडी अधिक, बहुजनसमाज लोकपक्षीय पुढाऱ्यांच्या रिपोर्टाला देणार. बिहारमधील हलाखीचें अधिकृत वर्णन बाबू राजेंद्रप्रसाद याखेरीज कोण करूं शकेल? तेव्हां मी त्यांना भेटून कांहीं प्रश्न विचारले. त्यांचा सारांश येथें मुद्दामच देत आहे. बिहार प्रांताचें नुकसान किती झालें, मदत कशी, केव्हां व कुठें पाठवावी वगैरे खुलासा मुद्दामच करून घेतला आहे.

"बाबूजींचा रोजचा प्रघात असा दिसतो कीं, छावणींत सकाळीं येतांच प्रथम नवीन पाहुणे मंडळींची भेट घ्यावयाची, त्यांना कुशल प्रश्न विचारावयाचे, त्यांची सर्व प्रकारची व्यवस्था झाली आहे किंवा नाहीं याची चौकशी करावयाची, आणि येथें येण्याचा त्यांचा उद्देश विचारावयाचा. माझी व बाबूजींची प्रथम दृष्टभेट अशाच प्रकारानें झाली. सहा फूट उंचीची, काळीसांवळी कृश मूर्ति, अंगांत लांब काळा गरम कोट, डोक्याला काळी टोपी व गळयाभोंवतीं एक साधा गळपट्टा आणि पायांत पायमोजे व बूट अशी ही बिहारी राजेंद्राची मूर्ति पाहून ही कोणी अत्यंत थोर व्यक्ति आहे, असें परिचिताशिवाय फारच थोड्यांना सांगतां येईल. बाबू राजेंद्रप्रसाद म्हणजे सगळ्या बिहार प्रांताचें परमदैवत आहे. त्यांच्या रूपानें बिहार प्रांताची पुण्याई, बिहार प्रांताचें भाग्य उदयाला आलें असें सर्व जनतेला वाटत असतें. बिहारवर दुःखाचा डोंगर कोसळायला आणि बिहारच्या अधिदैवताची तुरुंगांतून मुक्तता होण्याला एकच गांठ पडली, हें बिहारी जनतेचें मोठें भाग्य होय. कांहीं लोक असेंही म्हणतात कीं, सरकारला देखील बाबू राजेंद्रप्रसाद यांच्या मदतीची आवश्यकता भासल्यामुळें मुदत भरण्यापूर्वीच त्यांची अकस्मात् मुक्तता करण्यांत आली. सर्व बिहार प्रांतावर वजन असणारा आणि बाहेरच्या प्रांतांतही आदर असणारा बाबू राजेंद्रप्रसाद यांच्यासारखा दुसरा पुढारी या प्रांतांत नाहीं. सर्व प्रांतांप्रमाणें बिहार

प्रांतांतही पक्षभेद आहेत. पण बाबू राजेंद्रप्रसाद ही अशी एकच व्यक्ति आहे कीं, जिच्याबद्दल प्रत्येक पक्षांतील माणसाला आदर वाटतो. त्यांच्या हाताखालीं काम करावयाला कोणालाही कमीपणा वाटत नाहीं. उलट मोठेपणाच वाटतो. प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळें बाबूजींची तुरुंगांतून मुक्तता झाली खरी, पण बाहेर आल्यावर विश्रांतीचा एक क्षणही त्यांना लाभला नाहीं. तुरुंगाच्या बाहेर पाऊल टाकतांच त्यांचे कानांवर चोंहोंकडून आक्रोश येऊं लागला. मग बाबूजींना विश्रांति कोठली, झोंप कोठली, अन्न कोठलें, आणि औषधपाणी तरी कोठलें? पहाटे चार वाजल्यापासून रात्रीं दहा अकरा वाजेपर्यंत बाबूजी रिलीफ कमिटीच्या कामामध्यें गुंतलेले असतात.

" कमिटीच्या कामांत असें दंग असतां बाबूजी एकदम माझ्याशीं बोलतील अशी माझी अपेक्षा नव्हती. तरी खुशालीचे प्रश्न विचारून त्यांच्यावर पडलेल्या बोजाचा मी निर्देश केला. प्रकृति बरी नाहीं या सबबीवर मुदत भरण्यापूर्वी त्यांची सुटका झाली, पण तुरुंगांतून बाहेर पडल्यापासून एक क्षणाचीही फुरसत त्यांना मिळाली नाहीं! पहाटेपासून रात्रीपर्यंत ते सारखे याच कामांत गढलेले पाहून मी त्यांना ' या परिश्रमाचा ताण पडत नाहीं काय ' म्हणून विचारलें. तेव्हां बाबूजी म्हणाले-' छे, ताण कसला ? कामापुढें मी आजारी आहे याची जाणीवच होत नाहीं. माझी प्रकृति चांगली सुधारत आहे !'

"मी—आपद्ग्रस्त बिहारला मदत करण्यासाठीं आपण जनतेला विनंती केली, तिला मनाप्रमाणें मान मिळाला काय ?

बाबूजी—बिहार संकटांत सांपडला असतां सगळा देश त्याच्या मदतीला धांवून आला, हें सांगण्यास मला आनंद वाटतो. चहूंकडून आमचेवर मदतीचा वर्षाव होत आहे. पण आमची आपत्ती इतकी प्रचंड आहे कीं एवढी मनःपूर्वक आलेली भरपूर मदत देखील आम्हांला अपुरी वाटते ! आणखी मिळेल तेवढी मदत पाहिजे आहे.

मी—आपल्याला रोख पैशांची मदत पाहिजे कीं वस्तुरूपानें ? मुंबईतल्या एका कमिटीकडून आपलेकडे यापूर्वीच एक हजार रुपये आलेले आहेत. बाकी रक्कम वस्तूंच्या रूपानें पाठवावी असें कांहींचें म्हणणें आहे. तथापि आपण सूचना कराल त्याप्रमाणें कमिटी वागणार आहे.

बाबूजी—आम्हांला वस्तूपेक्षां पैशाच्या रूपानें मदत मिळेल तितकी चांगली. पैशांचा जरूरीप्रमाणें वाटेल तेव्हां वाटेल तसा उपयोग करतां येतो. इकडेतिकडे मदत पाठविणेंही सुलभ जातें. वस्तूंच्या रूपानें मदत मागवितांना रेल्वेचा खर्च निष्कारण होतो. दुसरें असें कीं आमचेकडे असलेल्या एका केंद्रांतून दुसऱ्या केंद्राकडे सामान पाठवितांना त्रास पडतो, व पुनः खर्चही येतो. तथापि कांहीं दात्यांची वस्तुरूपानें मदत करण्याकडेच प्रवृत्ति असते. अर्थात् त्यांनीं कांहीं मदत केली तरी ती आम्ही स्वीकारतों. अशा दात्यांना माझी अशी विनंति कीं, त्यांनीं आम्हांला शक्य तों पन्हाळी पत्रे पुरवावे. आसऱ्याकरितां त्यांची आम्हांला अत्यंत आवश्यकता आहे. इकडे ते फार महाग पडतात.

मी—आपद्ग्रस्तांना सहाय्य करणाऱ्या संस्था पुष्कळ निघाल्या आहेत. या संस्थांत परस्परसहकार्य किंवा एकसूत्रीपणा नसल्यामुळें शक्तीचा आणि द्रव्याचा अपव्यय होण्याचा संभव असतो. कित्येकांना अनेक संस्थांकडून अनेक वेळां मदत मिळते, तर कित्येकांना कोणाकडून कांहींच मदत मिळत नाहीं, अशी शक्यता आहे ना ?

बाबूजी—तुम्ही म्हणतां ती गोष्ट अगदीं खरी आहे. असें होऊं नये म्हणून आमचा शक्य तेवढा प्रयत्न चालू आहे. पण त्यांत पूर्णत्वानें यश येईलच असें नाहीं. कारण अनेक संघटना निरनिराळ्या दिशेनें काम करीत आहेत. कांहींचें सहकार्य होऊं शकतें, पण सर्वांचेंच होईल असें नाहीं.

मी–सर्व संस्थाचें जाऊं दे, पण निदान व्हाइसरॉयांच्या कमिटींचें व आपल्या कमिटीचें सहकार्यानें काम चालू आहे काय ?

बाबूजी—सहकार्य आहे म्हटलें तर आहे, नाहीं म्हटलें तर नाहीं. आम्हांला लागेल तें साहाय्य अधिकारी करतात ही गोष्ट खरी; पण दोन्ही कमिटयांनीं एकत्र बसून संगनमतानें कार्य करावयास पाहिजे, तसें तें होत नाहीं, ही गोष्ट खोटी नाहीं. त्यामुळें कार्यांत दुबारपणा येईल असें वाटतें.

मी—दुबारपणा एक वेळ खपेल; पण विरोध तर कोठें येणार नाहीं ना ? सरकारची वृत्ति कॉंग्रेसविषयीं साशंक असण्याचा संभव आहे. मागें गुजराथमध्यें जलप्रलय झाला असतांना सरदार वल्लभभाई पटेल आणि सरकार यांनीं एकत्र काम केलें, पण जनतेला सरकार न दिसतां फक्त सरदार वल्लभभाई व त्यांची कॉंग्रेसच दिसली व त्यांच्या-विषयींच तिच्या मनांत कृतज्ञताबुद्धि राहिली. गुजराथ हा कॉंग्रेसच्या चळवळीचा बालेकिल्ला होण्याचें कारण हेंच, असें मुंबईचीं टाईम्स-सारखीं पत्रें म्हणूं लागलीं. कायदेभंगाची पहिली चळवळ सुरू झाली, तेव्हां वरील सहकार्याच्या चुकीबद्दल या पत्रांनीं सरकारला दोष दिला होता. ही टीका लक्षांत घेऊन सरकार तुमच्या कमिटीशीं सह-कार्य करण्याचें शक्य तेवढें टाळील काय ?

बाबूजी—सरकारच्या मनांतील विचार कोणी सांगावे ? वल्लभ-भाईना चळवळीपूर्वी सरकारनें मदत केली होती, तर ही मदत चळवळीच्या नंतर करावयाची आहे, असा दोहोंमध्यें कदाचित् फरक करतां येईल.

मी—बिहारप्रमाणें नेपाळमध्येंहि धरणीकंपानें अनर्थ केला आहे. पण सर्व मदत बिहारकडेच येत आहे, नेपाळचे कोणी नांवहि घेत नाहीं, हें आश्चर्य नव्हे काय ? आपली कमिटी तरी कांहीं मदत नेपाळकडे पाठविणार असेलच ?

बाबूजी—नाहीं, नेपाळ अद्यापि आमच्या डोळ्यासमोर नाहीं. याचें कारण एकतर तिकडील विस्तृत हकीकत अद्यापि बाहेर यावी, तेवढी आलेली नाहीं. दुसरें असें कीं, तिकडे कोणत्या प्रकारची मदत पाहिजे याबद्दल नेपाळच्या कोणी जबाबदार व्यक्तीनें किंवा संस्थेनें अद्यापि मागणी केलेली नाहीं. मग समजावयाचें कसें ? तथापि माझा समज असा आहे कीं, आपली व्यवस्था पहाण्यास नेपाळ पूर्ण समर्थ आहे. कारण तें स्वतंत्र राष्ट्र आहे.

मी—जपानसारख्या स्वतंत्र व अव्वल दर्जाच्या संपन्न राष्ट्राला देखील धरणीकंपाचे वेळीं मागें हिंदुस्थाननें मदत केली, मग गरीब नेपाळ तर काय आपला शेजारी, नव्हे अगदीं आपल्यापैकींच एक. मग हिंदी लोकांनीं तिकडे विशेष आपुलकीच्या भावनेनें पहावयास नको ?

बाबूजी—अगदीं बरोबर. तिकडली तशी माहिती बाहेर येतांच हिंदी लोक मदतीचा अवश्य विचार करतील.

मी—हल्लीं आपण मदत म्हणून फक्त कपडे व धान्य यांचीच खैरात करीत आहां. पडलेलीं घरें बांधण्याकरतां देखील आपण साहाय्य करणार आहां काय ?

बाबूजी—तूर्त अन्न आणि वस्त्र यांचीच विशेष जरूरी असल्या-मुळें आमचें तिकडे लक्ष आहे. तात्पुरत्या घरांकरितां तर मी पन्हाळी पत्र्यांची मागणी केलेली आहे.

मी—आपणांला उध्वस्त झालेल्या मालमत्तेचा आणि शेतीच्या नुकसानीचाहि विचार करावा करावा लागेल, नाहीं ?

बाबूजी—होय तर. पैकीं घरांखालीं नष्ट झालेली विविध प्रका-रची मालमत्ता भरून देणें आम्हांला कसें शक्य आहे ? शेतीकडे मात्र आमचें लक्ष आहे. या कामीं सरकारला पुष्कळ मदत करतां

येण्यासारखी आहे. ऊंस पिकविणाऱ्यांसाठीं मीं सरकारला विनंति केली आहेच.

मी—हो, आपल्या विनंतीला अनुसरून म्हणा कीं स्वयंस्फूर्तीनें म्हणा, सरकारनें दोन लाख रुपयांचे बैलांकडून चालवितां येणारे अडीच हजार चरक खरेदी करण्याचें ठरविलें आहे, असें मी वाचलें. पण एवढी मदत पुरेशी आहे?

बाबूजी—चार लाख रुपयांचे निदान पांच हजार चरक लागतील असा माझा अंदाज होता. कारण एक लाख एकर जमिनींतील उंसाचा हा प्रश्न आहे. इतका ऊंस गाळणाऱ्या गिरण्या धरणीकंपानें निकामी झाल्या असल्यानें चरक आणूनच हा ऊंस गाळला पाहिजे. एक लाख एकरांचा आंकडा खुद्द गव्हर्नरांच्या भाषणांतला असल्यामुळें तो चूक असण्याचा संभव नाहीं. पण सरकारनें मदतीचा विचार करतांना ५० हजार एकर जमीन गृहीत धरलेली आहे.

मी—म्हणजे सरकारनें केलेली योजना अपुरी आहे; असेंच आपलें म्हणणें ना?

बाबूजी—सरकारी अंदाजाप्रमाणेंच ती अपुरी ठरते. तथापि सरकारनें केलें याचाहि उपयोग पुष्कळ होण्यासारखा आहे. याच मदतीला जोड देण्याचा आम्ही प्रयत्न करूं.

मी—म्हणजे काय?

बाबूजी—आम्ही कमिटीतर्फे चरक खरेदी करून शेतकऱ्यांना पुरविणार आहों.

मी—एकंदरींत परिस्थितीला अनुसरून पुरेशी उपाययोजना सरकार करीत आहे असें आपण म्हणूं शकाल काय?

बाबूजी—सरकारची योजना अद्यापि पुरेशी माझ्यासमोर नसल्यामुळें मला त्यासंबंधीं निश्चित कांहीं सांगतां येणार नाहीं. तथापि मदतीचा सरकार मनःपूर्वक विचार करीत आहे, एवढें मी खात्रीनें म्हणूं शकेन.

मी–अलाहाबादच्या ‘ लीडर ’ पत्रानें संपादकीय स्फुट लिहून महात्मा गांधींना विनंति केली, ती आपल्या वाचनांत आली आहे काय ? कलकत्त्याच्या ‘ फॉर्वर्ड ’ पत्रानें या विनंतीला पाठिंबा दिलेला आहे. मुंबईकडील कांहीं पत्रांतून अशाच सूचना मांडण्यांत आलेल्या आहेत.

बाबूजी—तुम्ही काय म्हणतां ?

मी—‘ लीडरनें ’ महात्माजींना पहिली विनंति अशी केली आहे कीं, त्यांनीं हरिजनांकरितां जमविलेल्या निधीचा कांहीं भाग बिहारच्या साहाय्यार्थ द्यावा. आपणांला ही सूचना पसंत आहे काय ?

बाबूजी—नाहीं, असें करावें असें मला वाटत नाहीं. ज्या कार्याकरितां पैसा जमविला, त्याच कार्याकरितां तो खर्च करणें उचित आहे.

मी—मग महात्माजींनीं निदान दुसऱ्या विनंतीचा तरी विचार करावा. लीडरची दुसरी सूचना अशी कीं, महात्माजींनीं हरिजन कार्यार्थ आपला दौरा तात्पुरता थांबवून आज बिहारकरितां मदत मागत फिरावें. बिहारचें काम संपलें कीं, पुनः हरिजनार्थ दौरा सुरू करावा. महात्माजींनीं ही विनंति मान्य केल्यास त्यांचे आपणांस बहुमोल साहाय्य होईल, असें आपणांला नाहीं वाटत ?

बाबूजी—खरोखरच मोठें साहाय्य होईल. पण मला वाटतें हा प्रश्न महात्माजींनीं स्वतःच सोडविण्यासारखा आहे. आम्हा काय सांगावें?

मी—मदत वांटण्याचें काम किती दिवस चालेल असा आपला अंदाज आहे ?

बाबूजी–आज तें कांहीं नक्की सांगतां येणार नाहीं. तथापि झालेली नुकसानी पहातां कदाचित् हें कार्य कित्येक महिने देखील चालेल.

इतकें झाल्यावर धरणीकंपानें उध्वस्त झालेला नेपाळपर्यंतचा प्रदेश पहात जाण्याचा माझा विचार मी त्यांना कळविल्यावर बाबूजींनीं आनंद प्रदर्शित केला. पण लागलींच दुःखित चेहरा करून ते म्हणाले,

तुमची येथें फारच गैरसोय होत असेल नाहीं ? तुम्ही इतक्या दूर यावें आणि आम्हांला तुम्हांला रहाण्याला चांगलें घर देखील देतां येऊं नये ! पण काय करावें ? आज एवढ्या शहरांत सुरक्षित असें घरच राहिलेलें नाहीं ?

मी म्हटलें " बाबूजी,आमची काळजी करण्याचें आपल्याला मुळींच कारण नाहीं. सर्व व्यवस्था चांगली आहे. आपल्यावरील प्रसंग आम्हीं काय जाणत नाहीं ?"

भूकंप फंड

राजेंद्रबाबूंच्या हांकेसरशी सर्व देशाचे डोळे बिहारकडे वळले व संकटग्रस्तांच्या मदतीसाठीं ठिकठिकाणीं निधि जमविण्यास प्रारंभ झाला. महात्मा गांधी, रवींद्रनाथ टागोर, सुभापचंद्र बोस, सी. एफ. अँड्र्यूज इत्यादिकांच्या सह्यांनीं देशांत व परदेशांत द्रव्यसाहाय्यासाठीं विनंती करण्यांत आली. व्हाईसरायांनींही आपला फंड उभारला. व्हाईसरॉयांचा फंड सरकारीच फंड असल्यामुळें सरकारी अधिकारी, संस्थानिक, जहागीरदार, इनामदार, सरकारच्या कृपेसाठीं धडपड करणारे मोठमोठे व्यापारी वगैरेंकडून व्हाईसरॉयकडे देणग्यांचा वर्षाव होऊं लागला. थोडक्याच अवधींत व्हाईसरॉय निधींत सुमारें साठ लाख रुपये जमा झाले. या फंडाकडे खुद्द सरकारकडून फारच थोडी रक्कम पोहोंचली. राजेंद्रबाबूंच्याकडे जी मदत आली, ती अगदीं सर्वसामान्य जनतेकडून आली. रोजीं दोन आणे मिळविणाऱ्या हमालापासून प्रत्येकाकडून राजेंद्रबाबूंच्या फंडांत पैसे जमा झाले. राजेंद्रबाबूंच्या कार्याचें महत्व जाणून देशांतल्या सर्वसाधारण जनतेकडून त्यांना अपेक्षेबाहेर पाठिंबा मिळाला. आणि मोठमोठ्या धनिकांची व संस्थानिकांची मदत नसतांही राजेंद्रबाबूंच्या बिहार फंडांत २५लक्ष रुपये जमा झाले. हा भूकंप फंड म्हणजे राजेंद्रबाबूंच्या कर्तृत्वाचें श्रेष्ठ गमकच होय, यांत शंका नाहीं.

प्रकरण सातवें.

राजेंद्रबाबूंचे कांहीं उद्‌बोधक विचार.

हल्लींची शिक्षण पद्धति

मुंगेर येथें भरलेल्या बिहारी विद्यार्थ्यांच्या संमेलनांत राजेंद्रबाबूंनीं आपल्या अध्यक्षीय भाषणांत पुढील उद्गार काढलेः—

" आपल्या पूर्वकालीन संस्कृतिप्रमाणें पाहिलें तर आपल्या विद्यार्थी वर्गाचें जीवन हल्लींपेक्षांही अगदीं साधें व गरीबीचें असावयास पाहिजे. साधी रहाणी व उच्च विचारसरणी ही आपल्या संस्कृतीची शिकवण आहे. व आपल्या शिक्षणाचें हेंच ध्येय आहे. हल्लींच्या शाळांचे संसार सुरू होण्यापूर्वीं कित्येक वर्षें पाठशाळेंतील विद्यार्थी वटवृक्षांच्या छायेंत बसून आपल्या गुरुजनांकडून पाठ घेत असत. त्यावेळीं विद्यार्थ्यांना शिक्षण देण्याला येवढी साधन सामुग्री पुरेशी होई. माझ्या म्हणण्याचा असा अर्थ नाहीं कीं पूर्वींचीच साधीसुधी पद्धत आतां पुन्हां सुरू करावी. त्या गोष्टीची शक्यताही नाहीं. पण आपण आपल्या शाळेंतून जें विलासी वातावरण सुरू केलें आहे तें त्वरित बंद करणें आवश्यक आहे. शाळा कॉलेजांत असतांना मोठमोठ्या राजभुवनांत रहावयाचें व सुखोपभोगांत जीवन घालवावयाचें आणि

शिक्षणक्रम संपला कीं परत आपल्या कंगाल झोंपडींत रहावयाला याचें. अशा पद्धतीनें जीवन सुखी होईल कीं दुःखी होईल ?...... सध्यांच्या शाळेचा शिक्षणक्रम पाहिला तर मुळाक्षरें शिकण्यापासून मॅट्रीक होईतों किमान १२ वर्षांचा आहे व पुढें कॉलेजांत ४ वर्षें मिळून १६ वर्षें पदवी संपादन करावयाला लागतात. हिंदी लोकांचें दरिद्री जीवन व त्यांचें अत्यंत कमी आयुर्मान या गोष्टींचा विचार केला तर आपलीं मुलें मिळवतीं होईपर्यंत त्यांना इतकीं वर्षें शाळा कॉलेजांत काढावयाला लागावीं, हें कोणा पालकांना पसंत पडेल ? हिंदुस्थानांतलें युनिव्हर्सिटीचें शिक्षण म्हणजे वास्तविक पहातां उपजीविकेचें साधन आहे. युरोपांतल्या युनिव्हर्सिटयांचें शिक्षण याहून अगदीं भिन्न आहे. तिकडे शिक्षणाचें ध्येय अत्यंत उच्च असून तेथें संशोधनकार्याला प्रोत्साहन दिलें जातें. पोट भरण्याचें साधन हेंच हिंदी शिक्षणाचें ध्येय आहे. पाश्चात्य देशांतील उच्च शिक्षणक्रम आपल्याकडेही सुरू करतां येणें अशक्य नाहीं हें मी तुम्हांस सांगू इच्छितों. मात्र हिंदी मातापित्यांनीं तें मनावर घेतलें पाहिजे. आपल्या ३५ वर्षांच्या अल्प आयुर्मर्यादेंत केवळ शिक्षणाला २० वर्षें खर्च करणें उत्तरोत्तर कठीण होत जाणार आहे, याचा अवश्य विचार केला पाहिजे."

मातृभाषेंतील शिक्षण.

पाटणा युनिव्हर्सिटीच्या कार्यकारी सभेंत देशी भाषांच्या माध्यमाचा पुरस्कार करतांना राजेंद्रबाबू म्हणाले:—

"गेल्या पन्नास वर्षांत मातृभाषा हें जर शिक्षणाचें माध्यम असतें तर मध्यम वर्गांत शिक्षणाचा खूप प्रसार झाला असता. परकीय भाषा मुळांतच कठीण असल्यामुळें तिच्या द्वारां सर्व विषय शिकावयाचे म्हणजे विनाकारण पुष्कळ काळ व्यर्थ जातो. हा व्यर्थ जाणारा वेळ

जर वांचविला आणि इंग्रजी शिक्षणाच्या कामीं खर्च केला, तर इंग्रजीबरोबर इतर विषयांचाही चांगला अभ्यास होईल. राष्ट्रीय दृष्टीनें विचार केला तर माझें असें म्हणणें आहे कीं किमान मॅट्रीकपर्यंत तरी मातृभाषा हें शिक्षणाचें माध्यम असावें......राष्ट्रीय शिक्षण व राष्ट्रीय भाषा या दोन्ही गोष्टी एकमेकांच्या पूरकच आहेत. जोंपर्यंत ज्ञान हें परकीय भाषेंत गुरफटलेलें आहे, तोंपर्यंत फारच थोड्यांना त्याचा उपयोग होणार. परकीय भाषा शिक्षणाचें माध्यम कधींही होऊं शकणार नाहीं. देशांतील बहुजन जनसमाजाला त्या भाषेंतील साहित्य मिळूं शकणार नाहीं. व उपयोगीही पडणार नाहीं. देशी भाषांना माध्यम बनविण्यांत क्वचित् थोडी गैरसोय होण्याचा संभव असेल, पण त्यासाठीं शिक्षणाच्या आदर्शाला कां तिलांजली द्यावयाची ? या जगांत अत्यंत हीन व अधम दर्जाची कोणती गुलामगिरी असेल तर ती बौद्धिक गुलामगिरी होय. माझी हिंदी राष्ट्राला नम्रतापूर्वक विनंति आहे कीं, त्यानें पाहिल्या प्रथम या बौद्धिक गुलामगिरींतून स्वतःची मुक्तता करावी. याचबरोबर इंग्रजांनाही माझी विनंति आहे कीं, त्यांनीं हिंदी जनतेला यासंबंधांत सहाय्य करावें. आम्ही हिंदी लोक इंग्रजी वाङ्मयाचे ऋणाईत आहोंत, पण शिक्षणाचें माध्यम जर इंग्रजी नसतें, तर आमचें हिंदी जीवन अधिक उदात्त व अधिक उच्च झालें असतें. व हिंदी लोक वर्णानें व स्वभावानें भारतीय असले तरी विचारानें युरोपियन आहेत, असें म्हणण्याचा लॉर्ड मेकालेवर प्रसंग आला नसता. जोंपर्यंत आपल्याजवळ बौद्धिक स्वातंत्र्य नाहीं तोंपर्यंत केवळ पुस्तकी ज्ञानाचा मुळीसुद्धां उपयोग नाहीं. माझी दृष्टि हिंदी राष्ट्राच्या भविष्यावर खिळली आहे. ज्या दिवशीं शिक्षणक्रमांत देशी भाषांचें माध्यम सुरू होईल त्या वेळीं हिंदी राष्ट्राचें पाऊल प्रगतिपथावर पडलेंच म्हणून समजावें. या दिवसाची मी मोठ्या उत्कंठेनें वाट पहात आहे. ''

राष्ट्रीयत्व व साहित्य

कोकोनाडा येथें भरलेल्या अखिल भारतीय हिंदी साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षीय भाषणांत राजेंद्रबाबूंनीं पुढील उद्गार काढले:—

" राष्ट्रीयता का भाषा और साहित्यके साथ बहुतही घनिष्ट और गहरा सम्बन्ध है। किसी जाति या राष्ट्रका विकास उसकी भाषा और साहित्य के विकास के साथही साथ होता है। किसी साहित्य की अवनति उस जाति के पतन का अटल और अटूट प्रमाण है।... महाभारत रामायण और उपनिषद् अवश्य ऐसे समय में लिखे गये थे जब यह देश बहुत उन्नत था। जब बौद्धो का साम्राज्य भारतकी एक छोर से दुसरी छोर तक पहुंचा और उनका प्रभुत्व तथा गौरव भारतवर्ष के बाहर भी पहुंच गया तो पाली भाषा और पाली साहित्य की उन्नति भी उस साम्राज्यकी उन्नति के साथ ही साथ बढती गयी,—फिर बौद्ध धर्म और बौद्ध साम्राज्य के ह्रास के उपरान्त जब वैदिक धर्म और वैदिक जाति का उत्थान हुआ तब संस्कृत भाषा और संस्कृत का भी उत्थान हुआ। उसी समय कालिदास, बाणभट्ट जैसे कविपुंगव हुए थे। मृच्छकटिक, कादम्बरी, और मुद्राराक्षस की रचना भी उसी समय हुई थी। इसी प्रकार यदि हिन्दी साहित्य का भी इतिहास देखा जाय तो मालूम होगा कि चन्दबरदाई की काव्यरचना, हिन्दुओंके सिरताज तथा हिन्दुधर्म के प्राण प्रथ्वीराजके समय और भूषण कवि का सम्मान शिवाजी के दरबार में हो सकता था। भारतवर्ष की प्रादेशिक भाषाओंका साहित्य भी यही बताता है कि जहां जिस प्रान्त में जिस भाषा के बोलनेवालों के बीच राष्ट्रीय भाव जागृत हुआ है, उसी भाषा का आधुनिक साहित्य भी उन्नति के शिखर की ओर अग्रसर हुआ है। बंगला, गुजराती और मराठी साहित्य इस बातके प्रमाण हैं। ग्रीस जब बहुत उन्नत था उसी समय वहां के इतिहास, दर्शन, कविता तथा नाटक आदिमें अत्यन्त

सुंदरता और गांभीर्य पाया जाता है। जब इस्लाम का आधिपत्य एशिया, आफ्रिका और युरोप के हिस्सों में हुआ था उस समय उसका साहित्य भी बहुत उन्नति कर गया था। इतिहास में इस बात के भी उदाहरण मौजुद है कि अन्य देशीय राजा के विरुद्ध पददलित जनता ने ऊठ खडी होने की चेष्टा और स्वराज्य स्थापित करनेका सर्व प्रथम प्रयत्न अपनी भूली हुई भाषा और विस्तृत साहित्य का सहारा लेकर ही किया है। यह एक जानी हुई बात है कि जब एक देश दुसरे देशपर अपना आधिपत्य जमा लेता है, तब उस आधिपत्य को स्थायी बनाने के लिये वह विजित प्रजा के विचारों तथा भावों को इस प्रकार बदल देना चाहता है जिसमें वह अपने गौरव को भूल जावे और केवल विजता के ही गौरव तथा महत्ता की स्मृति को रख सके।...अंग्रजी राज्य ने अपना प्रभाव हमारे जीवन के हरएक कोने कोने में पहुंचाया। यद्यपि अंग्रेजी शिक्षा और अंग्रेजी भाषा का विस्तार इतना अधिक नहिं हुआ है जितका हो सकता था फिर भी उसका प्रभाव गहरा पडा, उसीका फल है कि आज अंग्रेजी शिक्षित समाज दुर्बल और परावलंबी हो रहा है—वह अंग्रेजी सभ्यता, अंग्रेजी प्रतिभा, अंग्रेजी शक्ति, अंग्रेजी साहित्य और अंग्रेजी गौरव के भावसे इतना दब गया है कि वह आपने देशके इतिहास, साहित्य और शक्तिपर भरोसा नहीं कर सकता।...विजित जातियोंने स्वराज्य के संग्राम में पहले विजेता के मानसिक आधिपत्य से अपनेको छुडाने का प्रयत्न किया है इसके उदाहरण स्वरूप हंगेरी और आयर्लंड के इतिहास मौजूद है।"

न्यायकोर्ट व वकील

"आपल्याकडे न्यायकोर्ट हें एक मोठ्या खर्चाचें प्रकरण होऊन बसलें आहे. या कोर्टाचा व्यवहार व न्यायदानाची पद्धत ही इतकी खर्चाची असते कीं ज्याच्या बाजूनें निवाडा होतो त्याला सुद्धां कधीं

कधीं आपली मालमत्ता गहाण टाकावी लागते. कोर्टांत न्याय मिळविण्यासाठीं जबर कोर्ट फी द्यावी लागते, वकिलाच्या डोक्यावर पैशाचा पाऊस पाडावा लागतो व कोर्टाशीं संबंध असलेल्या अलबत्या गलबत्यांना चिरीमिरी द्यावी लागते. आणि इतकेंही करून जो मानसिक व शारीरिक त्रास होतो, त्याला मोलच नाहीं. न्यायकोर्टांत न्यायाधीशापुढें जीं कामें चालतात, त्यांत न्यायनिवाड्यापेक्षां पुढें असलेल्या कामांचा झटपट निकाल लावण्याकडे न्यायमूर्तींचें अधिक लक्ष असतें. कारण कामाचा झटाझट निकाल लावून आपलें टेबल साफ ठेवणाऱ्या न्यायाधीशांना बढतीची सर्वांत जास्त खात्री असते. अशा परिस्थितींत खऱ्या न्यायाची कशी अपेक्षा करतां येणार? कोर्टाच्या कामाच्या विलंबाबद्दल तर बोलावयासच नको. कित्येक क्षुल्लक खटले वर्षानुवर्षे चालत असतात, तर मोठ्या खटल्यांना किती वर्षें लागत असतील तें सांगणें नकोच. आणि इतक्या विलंबानंतर न्याय मिळेल असेंही नाहीं. कोर्टापुढें आलेल्या खटल्यांपैकीं शें. २५ ना तरी न्याय मिळत असेल किंवा नाहीं याची शंका आहे. तेव्हां अशा परिस्थितींत कोर्टबाजी ही जुगार आहे असें म्हटल्यास काय हरकत आहे? तुमची बाजू कितीही न्याय्य व सत्य असली तरी कोर्टांत तुमच्या बाजूनें निकाल होईल, असें समजण्यांत अर्थ नाहीं. या गोष्टीला अर्थात् वकीलही बरेच जबाबदार असतात. कारण एकादा हुशार वकील असेल तर तो वाटेल तसला अन्यायाचा खटला जिंकूं शकतो. खऱ्याचें खोटें करणें किंवा खोट्याचें खरें करणें हें वकिलाच्या करामतीला सहज साध्य असतें. हल्लींच्या न्यायपद्धतीचा व कोर्टबाजीचा सर्वांत मोठा दुष्परिणाम जर कोणता झाला असेल तर तो जनतेची नीतिमत्ता खालावण्यांत झाला आहे. हल्लींचीं कोर्टें जनतेचा नैतिक अधःपात घडवून आणीत आहेत असें स्पष्ट म्हणण्यास हरकत नाहीं."

('यंग इंडिया'—६-१०-१९२०

चम्पारण्यांत महात्मा गांधी

'चम्पारण्यांतील सत्याग्रह' या पुस्तकांत महात्माजींसंबंधीं लिहितांना राजेंद्रबाबू म्हणतात:—"जनतेची सेवा कशी करावी ते महात्माजींनीं आम्हांला येथें शिकविलें. आमच्यापुढें जणूं काय त्यांनीं एक नवेंच विश्व उभविलें. त्यांच्या हाताखालीं काम करण्याचें भाग्य ज्यांना लाभलें त्यांना महात्माजींनीं नवीन दृष्टी दिली. त्यांच्यांत नवीन चैतन्य ओतलें. आम्ही महात्माजींपाशीं जेव्हां जेव्हां स्वराज्याच्या प्रश्नाबद्दल बोलत असूं, तेव्हां तेव्हां ते म्हणत कीं आपण स्वराज्याचेंच काम करीत आहों. त्यांच्या म्हणण्याचा आशय त्यावेळीं आमच्या ध्यानांत आला नाहीं, हें मी कबूल करतों. पण आज चम्पारण्यांतील काम पूर्ण झाल्यावर मला त्यांच्या म्हणण्याचा अर्थ पूर्णपणें कळत आहे. चम्पारण्यांतील काम हें खरोखर स्वराज्याचेंच काम आहे याची आतां माझी पूर्ण खात्री पटली आहे. चम्पारण्याकडे जातांना मुझफरपूरजवळ महात्माजींना एक खेडें लागलें. त्या खेड्यांतील लोकांची दुःस्थिति पाहून महात्माजी उद्गारले कीं ' या लोकांची स्थिति सुधारली कीं स्वराज्य मिळालेंच म्हणून समजा!' या लोकांची परिस्थिति सुधारण्याच्या हेतूनेंच त्यांनीं चम्पारण्यांत विधायक कार्य सुरू केलें. या कामासाठीं जितके स्वयंसेवक मिळतील तितके हवेच होते, पण जे स्वयंसेवक मिळाले ते सर्वच लायक नव्हते. सत्यानें व निर्भयतेनें वागणारे व दारिद्र्याचा अंगीकार करणारे असे स्वयंसेवक महात्माजींना या कार्यासाठीं पाहिजे होते. महात्माजींनीं आपल्या सहकाऱ्यांना ही शिकवण देण्याचा विचार चालविला. आम्ही जेव्हां पहिल्यांदा चम्पारण्यांत प्रवेश केला, तेव्हां आमच्याबरोबर नोकर होते व आचारीही होता. हळूंहळूं पण लवकरच बहुतेक नोकरांना रजा देण्यांत आली व फक्त एक ठेवून घेतला. याचा परिणाम असा झाला कीं ज्यांनीं आजन्मांत एकादा हातरुमाल सुद्धां

धुतला नव्हता किंवा विहिरींतून एक तांब्याभर पाणीसुद्धां काढलें नव्हतें, त्यांच्यावर कपडे धुण्याचा व भांडीं घासण्याचा प्रसंग येऊन ठेपला. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे, महात्मा गांधींच्या प्रभावानें आम्ही वाटेल तीं कामें करूं लागलों. आमच्या स्वावलंबनाला सीमाही राहिली नाहीं. खोल्या झाडून अंगण साफसूफ करणें, भांडीं घांसणें, स्टेशनवरून सामानाची नेआण करणें, इत्यादि अंगमेहेनतीचीं कामें आम्ही बिनहरकत करूं लागलों. हीं कामें करण्यांत आम्हांला कांहीं वाटेनासें झालें. आचाऱ्याला परत धाडल्यावर श्रीमती कस्तुरबाई गांधीनीं स्वयंपाकाचें काम आपल्या हातीं घेतलें व त्या सर्वांना मोठ्या प्रेमानें व वात्सल्यानें वाढीत असत. महात्माजींच्या सहवासाचा आमच्यावर एवढा परिणाम झाला कीं आगगाडीच्या तिसऱ्या वर्गांतून प्रवास करण्यांत आम्हांला मुळींच कमीपणा वाटेनासा झाला. त्यांचा साधेपणा, स्वदेशीचा बाणा व त्यागवृत्ति या गोष्टींचा आमच्यावर इतका परिणाम झाला कीं त्यायोगें आमच्या जीवनाला एक निराळीच दिशा लागली. महात्माजींच्या चारित्र्याचा व साधेपणाचा परिणाम सबंध बिहार प्रांतावरच झाला असें म्हटल्यास चालेल. दक्षिण आफ्रिकेनंतर हिंदुस्थानांत येऊन महात्माजींनीं जर कोणतें मोठें कार्य हातीं घेतलें असेल व यशस्वितेनें पार पाडलें असेल तर हें चंपारण्याचें होय. कोणतेही कार्य हातीं घेतलें असतां त्यांत सिद्धि कशी मिळवावी, हें चम्पारण्यावरून महात्माजींनीं आपल्या देशबांधवांना दाखवून दिलें.... महात्मा गांधी चम्पारण्यांत राहिल्यानें चम्पारण्याचा केवढा फायदा झाला व आजूबाजूच्या प्रदेशावर केवढा परिणाम झाला त्याची येथें यथार्थ कल्पना देणें शक्य नाहीं. चम्पारण्यांतील कामगिरीनें महात्माजींनीं हिंदुस्थानला वाटेल तें ध्येय साध्य करून घेण्याचा एक नवाच मार्ग दाखविला. त्यांनीं चम्पारण्यांत जें बीज लावलें त्याला कोंब फुटत आहेत तें आपण प्रत्यक्षच पहात आहों.

महात्माजींनीं हें बीज केवळ चम्पारण्यांत पेरलें नसून सबंध हिंदुस्थानभर पेरलें आहे. या बीजाचें झाड होण्यास व त्याला फुलेंफळें येण्यास अद्यापि बराच अवधि आहे. पण हा वृक्ष फलपुष्पांनीं भारावल्याखेरीज रहाणार नाहीं. या बीजाला सध्यां जे धुमारे फुटले आहेत, व फुटत आहेत त्यावरून जर कल्पना केली तर हिंदी राष्ट्रांत लवकरच नव विचारांचा व आकांक्षांचा अरुणोदय होणार आहे, असें भाकीत करावयाला मुळींच हरकत वाटत नाहीं. हिंदी स्वराज्याचें बीज खरोखर पहा तां चम्पारण्यांतच पेरलें गेलें आहे. आणि मळेवाल्यांच्या व भांडवलशाहीच्या पायदळीं उडविल्या गेलेल्या गरीब बिचाऱ्या मजुरांना या लढ्यांत जसा विजय मिळाला त्या विजयाप्रमाणेंच हिंदी जनतेला स्वातंत्र्याच्या लढ्यांत यशप्राप्ति होवो, अशी परमेश्वराजवळ प्रार्थना आहे. ''

गांधीजींचें राष्ट्रकार्य

स्वराज्यप्राप्तीसाठीं सत्याग्रह, असहकार, कौन्सिलें, हिंदुमुसलमानांचें ऐक्य इत्यादि कोणत्याही प्रकारचा कार्यक्रम आंखण्यांत आला तरी हरकत नाहीं, मात्र तो आंखताना प्रत्येकानें एक ध्यानांत ठेवलें पाहिजे कीं सेवा आणि त्याग या दोन मार्गांशिवाय स्वातंत्र्य मिळणें शक्य नाहीं. परकी राज्यकर्ते कांहींही करोत, हिंदुस्थान जर सुसंघटित, एकनिष्ठ, शीलवान् व दृढनिश्चयी होईल तर हिंदुस्थानला स्वराज्य दिल्याशिवाय इंग्लंडला गत्यंतरच उरणार नाहीं. राष्ट्राच्या अंतःकरणांत तेज, चैतन्य, निश्चय, शील व कर्तृत्व रुजविण्याचें कार्य महात्माजींनीं चालविलें आहे. '' (' यंग इंडिया ' लेखसंग्रहाची प्रस्तावना.)

खादी

" ज्या राष्ट्राला आपल्या स्वतःच्या अन्नवस्त्रासाठीं दुसऱ्यावर अवलंबून रहावें लागतें, त्याची शंभर वर्षे भरण्यास वेळ लागत नाहीं.

गेलीं ५०—६० वर्षें परक्यांच्या आहारीं गेलेल्या हिंदुस्थानानें स्वावलंबन करून आपलें रक्षण केलें नाहीं तर त्याचें नष्टचर्य ओढवलें म्हणून समजावें. तथापि निराश होण्याचें कारण नाहीं. हळूंहळूं खादी हेंच प्रत्येकाचें वस्त्रप्रावरण होत आहे. खादीकडे लोकांचा विशेष ओढा लागत चालला आहे हें शुभचिन्ह आहे. याच वेगानें खादीची प्रगति होत गेली, तर प्राचीन काळचें वस्त्रस्वावलंबनाचें मनोहर दृश्य घरोघर दिसूं लागेल अशी आपण आशा करूं या. हिंदुस्थान हा नुसता राजकीय किंवा सामाजिक दृष्ट्याच नव्हे तर तो आर्थिक व औद्योगिक दृष्ट्याही स्वतंत्र झाला पाहिजे. " (' खादीचें अर्थशास्त्र')

काँग्रेस व जातीय निवाडा.

पाटणा येथें निघणाऱ्या ' हिंदुस्थान रिव्ह्यू ' या मासिकाच्या सप्टेंबर१९३४ अंकांत राजेंबाबूंनीं एक लेख लिहिला आहे.त्यांतील महत्त्वाचा भाग पुढीलप्रमाणें आहे:—"जातीय निर्णयासंबंधीं वर्किंग कमिटीनें जो ठराव केला, तो अनेकांच्या टीकेस पात्र झाला आहे. हा प्रश्न अत्यंत महत्त्वाचा असल्यामुळें त्याच्यावर टीका होईल अशी कल्पना होतीच. तेव्हां या ठरावाविरुद्ध जे मुद्दे पुढें करण्यांत येत आहेत त्यांचा अगोदर विचार करणें जरूर आहे. काँग्रेस वर्किंग कामिटी कोणतीही गोष्ट अगदीं नव्यानें सुरू करील, हें आज तरी शक्य नाहीं. काँग्रेसनें आजपर्यंत असे अनेक ठराव केले आहेत, अशा अनेक सूचनांना व करारांना मान्यता दिली आहे, व स्वतःवर अशीं अनेक बंधनें घालून घेतलीं आहेत कीं काँग्रेसला त्यांतून मुक्त होतां येणें शक्य नाहीं. तसेंच नुसत्या आदर्श कल्पना किंवा आदर्श ध्येय काँग्रेसला अमलांत आणतां येतीलच असें नाहीं,हेंही ध्यानांत ठेवलें पाहिजे.काँग्रेस ही ज्या जनतेची प्रतिनिधि संस्था आहे, त्या जनतेच्या आकांक्षा व गरजा विचारांत घेऊन त्याप्रमाणें आपलें धोरण ठरविणें काँग्रेसला

भाग आहे, हें सांगणें नकोच. आणि हें धोरण ठरवितांना कॉँग्रेसला किती व कशा संकटांना तोंड द्यावें लागत आहे तें कॉँग्रेसलाच माहीत. कॉँग्रेसचा इतिहास जाणणाऱ्या प्रत्येकाला ठाऊक आहे कीं कॉँग्रेसनें १९१६ सालीं मुस्लीम लीगबरोबर करार केला. हा करार योग्य होता कीं अयोग्य होता हा प्रश्न निराळा. पण त्या वेळीं कॉँग्रेसनें मुसलमानांना स्वतंत्र मतदारसंघ दिले. हा लखनौ करार सरकारलाही स्वीकारार्ह वाटला व मॉंटेग्यु घटनेमध्यें त्याचा मुक्त हस्तानें उपयोग करून घेण्यांत आला. लखनौच्या कराराला संमति देणारा कॉँग्रेसचा ठराव अजून आहे तसा आहे. तो रद्द करण्यांत यावा, अशा तऱ्हेचा अद्यापिही ठराव पुढें आला नाहीं. तेव्हां कॉँग्रेस निरपवादपणें संयुक्त मतदारसंघाची पुरस्कर्त्री आहे, कॉँग्रेस आजपर्यंत फक्त संयुक्त मतदार संघालाच धरून बसली आहे, हें म्हणणें तितकेसें खरें नाहीं. तसेंच हेंही लक्षांत ठेवलें पाहिजे कीं आज जी वर्किंग कमिटी अधिकारारूढ आहे तिनें लखनौचा करार केला नाहीं.

अल्पसंख्यांक समाजाचे लोक कॉँग्रेसला येऊन मिळावेत, याबाबत कॉँग्रेसनें अगदीं पहिल्यापासून खटपट चालविली आहे. अमृतसर कॉँग्रेसच्या नंतरची ही गोष्ट नाहीं. त्याच्याही फार आधींची आहे. कॉँग्रेस आपल्या व्यवहारांत किंवा कार्यक्रमांत जातीजमातींना ओळखीत नाहीं, तिला जातगोत माहीत नाहीं, असें म्हणणेंही तितकेसें योग्य नाहीं. कॉँग्रेसचा आजपर्यंतचा असा शिरस्ता आहे कीं, जेव्हां एकाद्या धार्मिक किंवा सामाजिक प्रश्नांवर मतभेद उत्पन्न होतो, तेव्हां कॉँग्रेस तो प्रश्न बाजूलाच ठेवते. कॉँग्रेसनें जन्मापासून आपल्यापुढें पूर्ण राष्ट्रीयत्वाचें ध्येय ठेवलें होतें व तिनें जातिनिष्ठतेला कायमची मूठमाती देण्याचा वेळोवेळीं प्रयत्न केला आहे. या ध्येयाच्या आड येणाऱ्या सूचनांना किंवा मागण्यांना तिनें धुडकावून लावण्यासही कमी केलें नाहीं. सबंध देशाची प्रतिनिधी म्हणून असलेल्या व जनतेला राष्ट्रीय-

त्वाचें शिक्षण देण्यास धडपडणाऱ्या राष्ट्रीय सभेनें याप्रमाणें वर्तन करण्यांत चूक केली आहे असें कोणीही म्हणूं शकणार नाहीं. कॉंग्रेसचें हें धोरण चालविण्याच्या हेतूनेंच वर्किंग कमिटीनें जातिनिर्णयाचा तसा ठराव केला आहे. त्यांत तिनें कांहीं जास्त साधलें नाहीं अगर आपलें स्वत्वही गमाविलें नाहीं.

आपण आपल्या प्रयत्नानें ही जातिविषयक प्रश्नाची गुंतागुंत सोडवूं शकत नाहीं, याची प्रत्येक हिंदी मनुष्याला लज्जाच वाटली पाहिजे. हिंदुस्थानांत व इंग्लंडमध्यें अनेक प्रयत्न झाले,पण कोणालाच यश आलें नाहीं. याचीं कारणें उघड आहेत. आपल्या हातांत कोणत्याच प्रकारची सत्ता अगर अधिकार नसल्यामुळें आपल्याला तिसऱ्यावर विसंबावें लागतें. आणि अशाच त्रयस्थानें आपला हा जातिनिर्णय केला आहे. हा जातिनिर्णय कोणत्या परिस्थितींत घडून आला, ती प्रत्येकाला ठाऊक आहेच. गोलमेज परिषदेच्या हिंदी प्रतिनिधींचें आपसांत एकमत होईना,तेव्हां हें प्रकरण निर्णयासाठीं मुख्य प्रधानाकडे सोंपविण्यांत आलें. मुख्य प्रधानानें लगेंच गोलमेज परिषदेच्या अल्पसंख्यांक प्रश्नांच्या कमिटीकडून असें लेखी अभिवचन घेतलें कीं मुख्य प्रधानांचा हा निर्णय एकमुखानें मान्य करण्यांत येईल. मायनॉरिटीज कमिटीच्या बहुतेक हिंदु सभासदांनीं तशा प्रकारचें अभिवचन दिलें अशी माझी समजूत आहे. केवळ ह्या वचनावर विसंबूनच जातिनिर्णय देण्यांत आला, किंवा काय हें कळण्यास मार्ग नाहीं. हिंदी राष्ट्राला हें एक उघड उघड आव्हान आहे व सर्व राष्ट्राचें एकमत झाल्यास जातिनिर्णय फिरविला जाईल, असेंही एक त्यांत अभिवचन देण्यांत आलें आहे. आतांपर्यंत निदान येरवडा करारांत हें वचन पाळलें गेलें आहे. तेव्हां वर्किंग कमिटीच्या ठरावाचा विचार करतांना ही पार्श्वभूमि अवश्य घ्यावयास पाहिजे. वर्किंग कमिटीनेंच काय, पण राष्ट्रीय वृत्तीच्या सर्व पुढाऱ्यांनीं स्पष्ट व प्रखर शब्दांत जातीय निर्णयाचा निषेध

केला आहे. या निषेधांत वर्किंग कमिटीचाच पुढाकार होता हें सांगणें नकोच. कारण अराष्ट्रीय गोष्टींचा धिक्कार करणें हें तिचें प्रमुख कर्तव्यच आहे. जातिनिर्णयापासून किती घोर दुष्परिणाम होतील हें वर्किंग कमिटीइतकें दुसऱ्या कोणी ओळखलेलें नाहीं. हा निर्णय बदलण्यांत आला पाहिजे व तो एकमुखानें बदलण्यांत आला पाहिजे. असें तिनें वारंवार प्रतिपादिलें आहे. एका जातीनें किंवा राष्ट्रांतील कांहीं जातींनीं कितीही खटाटोप केला तरी सरकार हा निर्णय बदलणार नाहीं, हें कॉंग्रेस जाणून आहे. कारण राष्ट्रांतील सर्व जातींच्या संमतीनच जर एकादा करार झाला तर सरकार आपला निर्णय बदलण्यास तयार आहे, तेव्हां अशा परिस्थितींत वर्कींग कमिटीचा ठराव मान्य नसणाऱ्यांची व कॉंग्रेसची स्थिति एकच आहे असें म्हटल्यास चालेल.

मुख्य प्रश्न असा आहे कीं, हा सलोख्याचा करार कोणी घडवून आणावयाचा ? हिंदूंना खूष करण्यासाठीं सरकार आपला जातिनिर्णय बदलावयास तयार आहे अशी जर आपण कल्पना करून घेतली तर आपल्यासारखे मूर्ख आपणच. आपला आतांपर्यंतचा अनुभव याच्या अगदीं उलट आहे. सर्व हिंदु व शीख या दोघांनीं एकमत करून जातिनिर्यण फेंटाळून लावला असें गृहीत धरलें,—आणि तसें होईल असें मला तरी वाटत नाहीं, कारण असेंब्लीसाठीं उभे रहाणारे हरिजन त्याला विरोध करतील हें समजणें चूक आहे—तरी मुसलमान, ख्रिस्ती, अँग्लोइंडियन, युरोपियन व इतर अल्पसंख्य जाति त्याला उलट आपला पाठिंबाच देत आहेत याचा विचार करावयास नको काय ? असेंब्लींत गोलमेजपरिषदेचीच पुनरावृत्ति होणार हें स्पष्ट दिसत आहे. मग हा निर्णय कसा बदलणार ?

पुष्कळदां असा प्रश्न विचारण्यांत येतो कीं जातिनिणय बदलून घेण्यासाठीं खुद्द कॉंग्रेस काय करणार आहे ? ज्यांना वर्किंग कमिटीचा ठराव मान्य नाहीं त्यांना कॉंग्रेसनें हाच प्रश्न विचारला

तर ते काय उत्तर देतील ? मुसलमानांना धाक दाखवून जर हा निर्णय बदलून घेतां येणार नाहीं, तर, त्यांचें मन वळवून, त्यांना प्रेमानें आपलेसें करून व जातिनिर्णय अराष्ट्रीय आहे हें त्यांना पटवून देऊन सामोपचाराचा अवलंब करणें एवढाच मार्ग शिल्लक रहात नाहीं काय ? वर्किंग कमिटीनें जातिनिर्णय मान्य केला आहे,हें म्हणणें साफ चूक आहे. तिनें तसें केलें नाहीं आणि हिंदु व शीख निर्णयविरोधी आहेत हें तिला माहीत असल्यामुळें ती तो मान्य करूं शकणार नाहीं. यावरून असें दिसून येईल कीं पं. मालवीय व श्रीयुत अणे यांच्या प्रमाणेंच वर्किंग कमिटीनें जातिनिर्णयाचा निषेध केला आहे. हा निर्णय बदलून घेण्यांत आला पाहिजे व तो सर्व पक्षांच्या संमतीनें बदलण्यांत आला पाहिजे, या अणेमालवीयांच्या मताप्रमाणेंच वर्किंग कमिटीचेंही मत आहे. या दोघांच्या मध्यें मुख्य वादाचा प्रश्न असा आहे कीं राष्ट्रीय सभावाल्यांचा या निर्णयाला विरोध आहे अशा आशयाचा असेंब्लींत ठराव पास करून घेणें कितपत आवश्यक आहे ? वर्किंग कमिटीचें असें मत आहे कीं, असा ठराव पास करून घेण्यानें कांहीं साध्य होणार नाहीं. कारण त्या निर्णयासंबंधीं लोकमत काय आहे तें स्पष्ट झालेलेंच आहे.शिवाय कॉंग्रेस ही देशांतील सर्व जातींची एकमेव प्रतिनिधि असल्यामुळें कोणत्याही जातीच्या हितसंबंधाचें रक्षण करणें हें तिचें कर्तव्य ठरतें. तेव्हां एकादी जात जर निर्णयाला संमति देत आहे तर तिच्यासाठीं हा निर्णय फेटाळून देणें इष्ट होणार नाहीं, असें वर्किंग कमिटीला वाटलें असावें.

वर्किंग कमिटीच्या ह्या भूमिकेवर निरनिराळया प्रकारांनीं हल्ले चढविण्यांत आले आहेत. एके ठिकाणीं असें प्रतिपादन करण्यांत आलें आहे कीं, कॉंग्रेस ही जरी लोकमताची प्रतिनिधि असली तरी तिनें पुढाकार घेऊन देशाला योग्य मार्ग दाखविला पाहिजे. आणि खरोखर पहातां प्रस्तुत ठिकाणीं वर्किंग कमिटीनें अगदीं हेंच केलें आहे.

तिनें आपली भूमिका स्पष्ट केली आहे व शिक्षण, सामोपचार व सलोखा या उपायांची योजना करण्याचा आपला विचार जाहीर केला आहे. दुसऱ्या ठिकाणीं असें म्हणण्यांत आलें आहे कीं काँग्रे- सची ही भूमिका एका जातिसमूहाला पसंत असली तरी इतरांना मान्य नसल्यामुळें त्यापासून कांहीं फलप्राप्ति होणार नाहीं. असें जर कोणी सिद्ध करूं शकला कीं, वर्किंग कमिटी किंवा असेंब्ली यांनीं जर हा निर्णय धुडकावून लावला तर तो सरकारकडूनही धुडकावला जाईल तर मात्र वर्किंग कमिटी दोषास पात्र होईल. सर्व जातींचें एक- मत झाल्याखेरीज हा निर्णय बदलला जाणार नाहीं, ही जोपर्यंत काळ्या दगडावरची रेघ आहे तोंपर्यंत वर्किंग कमिटीला असें धोरण ठेवल्याखेरीज गत्यंतरच नाहीं. —

राष्ट्रीय मुसलमान जातिनिर्णय मान्य करावयाला तयार नाहींत असें म्हणतात. मुसलमान समाज हा निर्णय स्वीकारावयाला तयार आहे, असें कोणी म्हणतांच प्रो. अब्दुल मजीदखान उसळून उठतात. ते याच्याही पुढें जाऊन म्हणतात, कीं वर्किंग कमिटीनें हा निर्णय धडधडीतपणें फेटाळून न लावण्यांत, मुसलमान समाजाची अप्रीति संपादन केली आहे. कारण या ठरावानें मुसलमानांच्या हक्कांचें किंवा हितसंबंधाचें संरक्षण होत नाहीं. अगर त्यांचा त्यापासून यत्किंचित् फायदाही नाहीं. अशी प्रखर राष्ट्रीय वृत्ति पाहिली म्हणजे आनंद वाटतो. आणि अशाच वृत्तींची उत्तरोत्तर वाढ होत जाईल, अशी वर्किंग कमिटीची अपेक्षा आहे. पण अत्यंत खेदाची गोष्ट कीं आज मुसलमान बहुजन समाजाची वृत्ति प्रो. मजीदखान यांच्या- प्रमाणें नाहीं. मुसलमान समाजाचे लोकप्रिय व प्रतिष्ठित पुढारी वरीलप्रमाणें आपली मनोवृत्ति प्रगट करतील तर वर्किंग कमिटी आपला ठराव तत्क्षणींच मागें घेईल. जातिनिर्णय फेटाळून लावण्यास वर्किंग कमिटी एका क्षणाचाही अवधि लावणार नाहीं. मुसलमानांच्या

मनोवृत्तींत असा हितावह पालट घडवून आणण्याची खटपट करण्यास वार्किंग कमिटी तयार आहे. इतर जातींप्रमाणें मुसलमानांवर वार्किंग कमिटीचा विश्वास असल्यामुळें तिनें मुसलमानांना त्यांच्या कलाप्रमाणें वागण्यास मुभा दिली आहे.

मग कॉंग्रेसवर असा आक्षेप घेतला जातो कीं, कॉंग्रेस जर कोणत्याही जातीच्या विरुद्ध जात नाहीं, तर कोणालाही न विचारतां आपलें ध्येय व धोरण बदलण्याचा तिला काय अधिकार आहे ? तिनें स्वातंत्र्याची गर्जना केली तेव्हां कुठें तिनें मुसलमानांचा सल्ला घेतला होता ? अगर अस्पृश्योद्धाराची मोहीम सुरू करतांना तिला कांहीं हिंदु विरोधक भेटले होतेच कीं नाहीं ? पण या दोन गोष्टी अगदीं वेगळ्या आहेत. त्यायेगें जातीजातींत फाटाफूट होण्याचा प्रसंग येत नाहीं. एका मुसलमान पुढाऱ्याच्या चिकाटीमुळेंच स्वातंत्र्याचें ध्येय पुढें आलें व मद्रासच्या कॉंग्रेसमध्यें एका मुसलमानाच्या अध्यक्षतेखालींच कॉंग्रेसनें अगदीं पहिल्याप्रथम संपूर्ण स्वातंत्र्याचा ठराव पसार केला. अलीबंधू किंवा मौलवी महंमद शफी दाऊदी इत्यादिकांनीं स्वातंत्र्याचा जयघोष कसा केला व आज ते जातीनिर्णयाबद्दल कसे वागत आहेत तें सर्वांस ठाऊकच आहे. अस्पृश्यतेच्या प्रश्नाला जरी कांहीं थोड्या हिंदूंचा विरोध असला तरी बहुजनसमाजाला ती चळवळ संमतच आहे. या विरोधी लोकांचें मतपरिवर्तन घडवून आणण्याचे प्रयत्न चालूच आहेत, पण या विरोधकांची कॉंग्रेसनें उपेक्षा केलेली नाहीं, हेंही ध्यानांत ठेवलें पाहिजे. कारण ह्या जातिनिर्णयाच्या ठरावांत अस्पृश्यतेचें सध्यांचें अस्तित्व मान्य करण्यांत आलें आहे.

पं. मदनमोहन मालवीय अगर श्रीयुत अणे यांच्यासारख्या महनीय पुढाऱ्यांच्या राजीनाम्याची कॉंग्रेसला किंमत वाटत नाहीं हें समजणें चुकीचें आहे. पंडितजींची अतुल देशसेवा व त्यांची कॉंग्रेसच्या जन्मापासूनची तिच्यावरील अनन्य निष्ठा या गोष्टी इतक्या

लोकोत्तर आहेत कीं कॉंग्रेसमधून त्यांना फुटण्याचा प्रसंग यावा हें देशाचें घोर दुर्दैव आहे, असेंच प्रत्येकाला वाटल्याखेरीज रहाणार नाहीं. केवळ नाईलाज म्हणूनच वर्किंग कमिटीला आपला निराळा मार्ग पत्करणें भाग पडलें आहे. जातिनिर्णय बदलून घेण्याच्या एका इच्छेनेंच अणे मालवीय कॉंग्रेसच्या बाहेर पडले आहेत. केवळ या जातिनिर्णयाच्या प्रश्नावरच त्यांचा मतभेद असल्यामुळें ते कॉंग्रेसला सोडून गेले आहेत. या प्रश्नावर मतस्वातंत्र्य देण्याची वर्किंग कमिटीनें तयारीही दाखविली होती. उमेदवारांना जर कॉंग्रेसच्या नांवावर निवडून यावयाचें आहे तर त्यांनीं स्वतःचीं मतें बाजूला ठेवून कॉंग्रेसच्या मताचा पुरस्कार करावयास नको काय ? कॉंग्रेसच्या उमेदवारांनीं एक गटानें कॉंग्रेसची बाजू संभाळली पाहिजे. प्रत्येकाला प्रत्येक वेळीं जर मतस्वातंत्र्य देण्यांत आलें तर कोणत्याही पार्लमेंटरी संस्थेंत 'पक्ष' या स्वरूपांत कोणताही पक्ष उरणार नाहीं. पक्ष म्हटला कीं तेथें वैयक्तिक मत गुंडाळून ठेवावें लागतें. असें असूनही मतापेक्षां सदसद्विवेकबुद्धीचा प्रश्न जेव्हां पुढें उपस्थित झाला तेव्हां त्याला मान देण्याची वर्किंग कमिटीनें तयारी दाखविली.

अद्यापही त्या मतभेदाच्या काळोखांतून मार्ग निघण्याला अवसर नाहीं काय ? आणि यद्यपि मार्ग निघाला नाहीं तरी एकंदर निवडणुका परस्पर सलोख्यानें पार पडतील अशी आशा आहे. कारण दोघांत मतभेदाचा मुद्दा एकच आहे, बाकी मतैक्यच आहे. हें सगळें तात्पुरतें वादळ वादळ शमल्यावर हिंदुस्थानांत ऐक्याचें वातावरण उत्पन्न होऊन हिंदी स्वातंत्र्याचा सूर्य लवकरच उदयास येवो असें मी मनःपूर्वक इच्छितों.

कॉंग्रेस व निवडणुका

ता. १ ऑक्टोबर १९३४ रोजीं पाटणा येथें जातीय निवाड्यावर भाषण करीत असतां राजेंद्रबाबूंनीं पुढील उद्गार काढले:—

" असेंब्लींत जातीय निवाड्याविरुद्ध फक्त ठराव पास करून जर तो निर्णय खरोखर रद्द झाला असता तर आपण स्वतः ताबडतोब पं. मालवीय यांच्या कार्यक्रमाला पाठिंबा दिला असता. जातीय निवाडा इतक्या सहजासहजीं रद्द होऊं शकेल, असा मला मुळींच भ्रम नाहीं. तेव्हां येत्या असेंब्लीच्या निवडणुकींत कॉंग्रेसच्या उमेदवारांनाच मतें देऊन कॉंग्रेसच्या कार्यक्रमाला पाठिंबा द्या. ज्या वेळीं देशांत लढा चालू होता, त्यावेळीं असेंब्लींतल्या प्रतिनिधिंनीं लोकमताला धाब्यावर बसवून जनतेंत उत्पन्न झालेल्या स्वातंत्र्याच्या बीजाचें निर्मूलन करण्याकरितां सरकारनें चालविलेल्या दडपशाहीच्या हत्यारांना पाजळण्यास त्यांनीं मदतच केली. हे जनतेचे प्रतिनिधी नव्हेत हे सांगणें जरूर आहे. तेव्हां देशाच्या मागण्यांचा व गरजांचा असेंब्लींत विचार व्हावा, असें जर वाटत असेल, तर देशाकरतां ज्यांनीं हालअपेष्टा सोसल्या आहेत, अशाच कॉंग्रेस प्रतिनिधींना तुम्ही निवडून देणें जरूर आहे. कॉंग्रेसच्या उमेदवारांना पाठिंबा देऊन पूर्वींप्रमाणेंच कॉंग्रेसला आणीबाणीच्या वेळीं सहाय्य करा...... जातीय निवाडा हा अराष्ट्रीय असून त्यांत शक्य तितक्या लवकर सुधारणा घडवून आणावयास पाहिजेत. ही कॉंग्रेसची व तिच्या टीकाकारांची भूमिका सारखीच आहे. पण या दुरुस्त्या कोणत्या पद्धतीनें घडवून आणाव्यात, यासंबंधानें फक्त मतभेद आहेत. पण या बाबतींत प्रामुख्यानें एक गोष्ट लक्षांत ठेवावयास पाहिजे कीं, जातीय निवाड्यांत ज्या ज्या जातींविरुद्ध अन्याय करण्यांत आला आहे, त्यांनीं स्वतःची जबाबदारी ओळखून परस्परांना संमत असेल अशी दुरुस्ती करवून घ्यावयास पाहिजे. तेव्हां अशा परिस्थितींत ब्रिटिश सरकारला दुरुस्ती करण्याला सांगणें योग्य होणार नाहीं. जातीय निवाड्यांत दलित वर्गाला बऱ्याच ठिकाणीं अन्याय करण्यांत आला आहे. पं.

मालवीयांना असें वाटतें कीं जर जातीय निवाडा राष्ट्रविरोधी आहे तर तो फेंटाळून लावण्यांत कॉंग्रेसनें कुचराई कां करावी? या प्रश्नाचें उत्तर असें आहे कीं नुसती फेंटाळण्याची जाहीर भाषा वापरून किंवा त्याबावत सरकारकडे जाऊन जातीय निवाडा फेंटाळला जात नाहीं. पण पं. मालवीयांनीं जर असें सुचविलें असतें कीं आपण मुसलमानाशीं झगडून त्यांच्या संमतीनें हा निवाडा दुरुस्त करूं तर ती गोष्ट निराळी होती. आणि पं. मालवीय यांच्या मनाप्रमाणेंसुद्धां या बाबतींत एकच मार्ग आहे. तो म्हणजे समेट घडवून आणण्याचा. हा समेट घडवून आणतांना तंटेबखेडे माजविणारे मुद्दे होतां होईल तों टाळावयास पाहिजेत, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. पण पं. मालवीय यांच्या पद्धतीनें हा समेट घडवून आणावयाचा म्हणजे त्यांत जास्तच अडचणी उत्पन्न होण्याचा संभव आहे. म्हणून आपण सर्वांनीं कॉंग्रेसच्याच धोरणाला पाठिंबा देणें जरूर आहे. येत्या निवडणुकींमध्यें कॉंग्रेसला कितपत यश येतें, या गोष्टींकडे सर्व जगाचें लक्ष लागलें आहे. कॉंग्रेसच्या शत्रूंनाही पूर्णपणें जाणीव आहे कीं सुरळितपणें राज्य चालविण्यास जर कोणी आडवें येत असेल तर ती कॉंग्रेसच होय. आणि येत्या निवडणुकींत जर कॉंग्रेस यशस्वी झाली तर हिंदी लोक आपल्या राज्यपद्धतीविरुद्ध आहेत, असें राज्यकर्त्यांना पूर्णपणें दिसून येईल. जर कॉंग्रेस उमेदवार अयशस्वी झाले तर तो कॉंग्रेसचाच पराभव होईल, आणि जनतेचा कॉंग्रेसवर विश्वास नाहीं असें त्यावरून सिद्ध होईल, आणि याकरितां आपला विश्वास कॉंग्रेसवर आहे, हें आपण जगाच्या निदर्शनास आणलें पाहिजे."

प्रकरण आठवें.

राजेंद्रबाबू व लोकमत.

' माझे सहकारी '

"राजेंद्रबाबू हे माझ्या सहकाऱ्यांपैकीं एक उत्कृष्ट सहकारी आहेत. त्यांनीं मला केव्हांही बोलवावें, मी त्यांच्या सेवेस तयार आहे. हरिजन-कार्याप्रमाणेंच बिहारचें कार्य सर्वांचेंच आहे. पण परमेश्वरी सूत्राप्रमाणें मी हरिजनकार्याला जुंपलों गेलों व बिहारच्या संकट-निवारणाचें कार्य राजेंद्रबाबूंकडे आलें."

—महात्मा गांधी (मार्च १९३४).

बिहारचें आद्य दैवत

" राजेंद्रबाबू हे बिहारी जनतेचें आद्य दैवत असून उदात्त शील व असामान्य स्वार्थत्याग यामुळें सबंध देशाला त्यांच्याबद्दल आदर वाटतो. अशा थोर पुरुषाला ऑर्डिनन्सखालीं सहा महिन्यांची शिक्षा ठोठावण्यांत आली आहे. जेव्हां अशा लोकांना तुरुंगांत धाडण्यांत येतें, तेव्हां सरकारचाच जास्त तोटा होत असतो. सरकारला त्या पासून काय मिळतें ? कांहींसुद्धां नाहीं. उलट जनतेच्या असंतोषांत भरच पडते. श्री. राजेंद्रप्रसाद हे महात्मा गांधींच्या अत्यंत विश्वस्त

अनुयायांपैकीं एक असून कायावाचामनेंकरून अहिंसेचें आचरण करण्यांत गांधींच्या खालोखाल त्यांच्याशिवाय दुसऱ्या कोणाचीही गणना करतां येणार नाहीं. त्यांचें जनतेवर जसें कमालीचें नियंत्रण होतें तसा त्यांचा प्रभावही होता. आपल्या प्रांतांतील कार्यकर्त्यांच्या हृदयांत सेवा व त्याग यांचें बीजारोपण करून त्यांनीं ऐन आणी-बाणीच्या वेळीं त्यांच्याकडून अहिंसा धर्माचें पालन करविलें. "

—लीडर, अलाहाबाद. (१०।७।१९३०).

पस्तीस वर्षांपूर्वीं

" जे बाबू राजेंद्रप्रसाद आज येवढे प्रसिद्धीस आले आले आहेत, त्यांचें ३५ वर्षांपूर्वीं नांवसुद्धां कोणास ठाऊक नव्हतें. त्यावेळीं ते शाळेंत शिकत असून मॅट्रीकही झाले नव्हते. पण आज एका शब्दा-सरशीं ते बिहारभूकंप फंडासाठीं २५ लाख रुपये जमवूं शकत आहेत. देशासाठीं त्यांनीं जो लोकोत्तर स्वार्थत्याग केला व राष्ट्रासाठीं आपल्या भरभराटीच्या वकिलीवर पाणी सोडलें यामुळें त्यांना ' त्यागमूर्ति ' म्हणणें अधिक उचित होईल. त्यांचें चारित्र्य, त्यांची कार्यनिष्ठा व त्यांचा स्वार्थत्याग, या गुणांनीं राजेंद्रबाबूंच्या मोठेपणाचा पाया घातला आहे "

—हिंदुस्थान रिव्ह्यू, पाटणा. (जुलै १९३४.)

राजेंद्रबाबूंची लोकप्रियता

" राजेंद्रबाबू होते म्हणूनच भूकंपग्रस्तांच्या दुःखनिवारणाचें एवढें काम झालें. त्यांनीं मदतीसाठीं विनंति करतांच सबंध देशांतून त्यांच्याकडे द्रव्याचे प्रवाह वाहूं लागले. बाबू राजेंद्रप्रसादांची लोक-प्रियता केवढी आहे याचा हा स्पष्ट पुरावा आहे. तुरुंगांतून बाहेर पडतांक्षणींच एक क्षणाचाही विसावा न घेतां त्यांनीं हें संकटनिवा-रणाचें कार्य आपल्या हातीं घेतलें, व तें यशस्वी करून दाखविलें.

—स्टेट्स्मन, कलकत्ता

दीनबंधु

" बिहारच्या भूकंपपीडित भागांत हिंडत असतां वेळोवेळीं माझ्या डोळ्यांपुढें एक व्यक्ति उभी राहात होती. ती व्यक्ति म्हणजे बाबू राजेंद्रप्रसाद. राजेंद्रबाबू हा राष्ट्राचा बहुमोल ठेवा आहे–राष्ट्राचा एक आधारस्तंभ आहे. शरीरप्रकृति दुर्बळ असतांही त्यांनीं दीन दुःखितांची मोठीच सेवा केली आहे. अशा भयंकर आपत्तीच्या वेळीं राजेंद्रबाबू नसते तर बिहारची काय स्थिति झाली असती कोणास ठाऊक ?

––बाबू संतोषकुमार बसू, कलकत्याचे मेयर

(११–२–३४)

कॉंग्रेसचे अध्यक्ष

" हल्लींच्या लोकशाहीच्या काळांत प्रसिद्धीला अतिशय महत्त्व आहे. ज्यांचें नांव नेहमीं वर्तमानपत्रांत झळकतें त्यांचीच कॉंग्रेसच्या अध्यक्ष-पदासाठीं निवड होणें बहुधा अपरिहार्य असतें. पण प्रसिद्धीसाठीं न धडपडतां एका बाजूला राहून विधायक कार्य करणाऱ्या कार्यकर्त्यांची नांवें सुचविणें हें वास्तविक पहातां वर्तमानपत्रांचें काम आहे. या कार्य-कर्त्यांचा यथार्थ गौरव व सन्मान करणें हें राष्ट्राचें कर्तव्य आहे. अशा मूक कार्यकर्त्यांत राजेंद्रबाबूंची प्रामुख्यानें गणना केली पाहिजे. संघटना-शक्ति, स्वार्थत्याग, बुद्धिमत्ता व विधायक कार्य या दृष्टीनें पहातां कॉंग्रेसच्या अध्यक्षाच्या जागीं बाबू राजेंद्रप्रसाद याखेरीज दुसरी कोणी लायक व्यक्ति दिसत नाहीं."

—मॉडर्न रिव्ह्यू (सप्टेंबर १९२९)

राष्ट्राचा गौरव

" बिहारच्या लोकांना सहाय्य करण्याचा प्रश्न निकडीचा असला तरी आज राष्ट्रालाही राजेंद्रबाबूंच्या नेतृत्वाची जरूर असल्यामुळें

हिंदुस्थानांतील सर्व प्रांतिक कॉंग्रेस कमिट्यांनीं त्यांचीच अध्यक्ष म्हणून निवड केली आणि मुंबईच्या स्वागत मंडळानेंही त्याच निर्णयावर शिक्कामोर्तब केलें. बाबू राजेंद्रप्रसाद यांनीं गेलें दीड तप राष्ट्राची अनेक तऱ्हेनें जी निस्सीम आणि स्वार्थत्यागपूर्वक सेवा केली आहे, त्या सेवेचा मान करण्यासाठींसुद्धां त्यांनाच कॉंग्रेसचें अध्यक्षपद देणें वाजवी होतें. पण यंदां त्यांचा मान करून ह्याच्यापेक्षांही अधिक मोठी जबाबदारी त्यांना अध्यक्षपद देऊन राष्ट्रानें त्यांचेवर टाकण्याचें ठरविलें आहे. जर्मनीचे माजी अध्यक्ष व सेनापति फॉन हिंडेन्बुर्ग यांनीं जर्मनी पराभूत झाला असतांना रणांगणावरील सैन्य परत आणून जर्मन राष्ट्राची एकजूट कायम राखण्याचें अत्यंत अवघड काम केलें, तशाच तऱ्हेचें अवघड काम बाबू राजेंद्रप्रसाद यांना करावयाचें आहे. महात्माजींचा नवीन खादीप्रधान कार्यक्रम बुद्धिमान वर्गाला पटवून देण्याच्या दृष्टीनें बाबू राजेंद्रप्रसाद यांना अध्यक्षपद देण्यांत आलें ही गोष्ट फारच चांगली झाली. महात्माजींच्या कार्यक्रमाबद्दलचें शंकाकुशंकाचें निरसन बाबू राजेंद्रप्रसाद यांना अधिकारवाणीनें करतां येणार आहे. महात्माजींच्या कार्यक्रमाबद्दल आज असंतुष्टता दाखविणाऱ्या बुद्धिमान वर्गांतूनच बाबू राजेंद्रप्रसाद हे पुढें आलेले आहेत. असहकारितेच्या चळवळीपासून त्यांनीं वकिली सोडून लोकसेवेस आपणांस सर्वस्वीं वाहून घेतलें आहे. असहकारितेच्या भारलेल्या वातावरणाला बळी पडून त्यांनीं वकिली सोडलेली नाहीं किंवा नाइलाज म्हणून पुढें लोकसेवा चालू ठेवली नाहीं. स्वराज्याचा प्रश्न सुटावयाचा असल्यास महात्माजींच्या मार्गानें गेल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं अशी त्यांची चंपारण्यांतील महात्माजींच्या कामागिरीनें खात्री पटवून दिली आहे. महात्माजींचें चंपारण्यांतील कार्य पाहूनच त्यांनीं लोकसेवेचें व्रत पत्करलें असें दिसतें. त्यांच्या ह्या लोकसेवेच्या मार्गांत त्यांनीं लोकांचा केवढा विश्वास संपादन केला आहे हें त्यांच्या

बिहारमधील प्रचंड कामगिरीवरून स्पष्ट होतें. तेव्हां महात्माजींच्या मार्गाबद्दल व कार्यक्रमाबद्दल अविश्वास प्रकट करणाऱ्या बुद्धिमान वर्गाला महात्माजींच्या मार्गाची सयुक्तता युक्तिवाद करून नव्हे, तर आपला अनुभव सांगून पटवून देण्यास मुंबई काँग्रेसला बाबू राजेंद्र-प्रसाद यांचेसारखा कर्ता अध्यक्ष लाभल्यामुळें महात्माजींच्या इच्छेप्रमाणें त्यांच्या कार्यक्रमास बुद्धिमान वर्गाकडून विचारपूर्वक पाठिंबा मिळेल यांत काय संशय !"

—नवा काळ, मुंबई

काँग्रेसका सभापतित्व

"यह परम संतोष और प्रसन्नताकी बात है कि समस्त देशने आगामी काँग्रेस–अधिवेशनके सभापतित्वके लिए बिहाररत्न बाबू राजेंद्रप्रसादको वरण किया है। वास्तवमें सभापति-पदके लिये इसके बढकर उपयुक्त निर्वाचन और कोई हो ही नहीं सकता था। महात्मा गांधीके असहयोग–आन्दोलनरूपी मन्थनद्वारा देशमें जो कतिपय उज्ज्वल रत्न उपलब्ध हुए थे उनमें राजेंद्रबाबू अन्यतम है ! अपनी विद्याबुद्धि, प्रखर प्रतिभा और सबसे बढकर आदर्शत्याग, सत्यनिष्ठा और अमायिक चरित्रके कारण आप सभी दलों और विचारके लोगोंके समान रूपमें सम्मानभाजन बने हुए हैं। बाबू राजेंद्रप्रसाद महात्मा गांधीके अत्यन्त विश्वासपात्र निकटतम सहकारियोंमेंसे हैं। किन्तु विधिकी विडम्बना तो देखिये कि जिस काँग्रेसके अधिवेशनका आपको नेतृत्व करना होगा उसके सामने सबसे बढकर जो महत्वपूर्ण और साथ ही बिकट समस्या उपस्थित होगी वह है महात्माजीका काँग्रे-सके नेतृत्वसे पृथक हो जाना। फिर भी हमें आशा है कि अपनी असाधारण योग्यता कर्मकुशलता और महात्मा गांधीकी कर्मनीतिके प्रति अखण्ड निष्ठा द्वारा आप राष्ट्रीय महासभाके अधिवेशनका इस

रूपमें संचालन करेंगे जिससे कॉंग्रेसका नेतृत्व महात्मा गांधीके ही हाथोंमें रहे और कॉंग्रेसवादी पूर्ण आन्तरिकताके साथ उनके निर्दिष्ट पथका अनुसरण करें!"

—विश्वामित्र, कलकत्ता (ऑक्टो. १९३४)

राजेंद्रबाबूंचें अभिनंदन

"निरनिराळ्या प्रांतिक कॉंग्रेस कमिट्यांनीं मुंबईच्या कॉंग्रेसच्या अध्यक्षपदासाठीं बिहार प्रांताचें नामांकित पुढारी श्री. बाबू राजेंद्र-प्रसाद यांचें नांव सुचाविलें व कॉंग्रेसच्या स्वागत कमिटीनें ता. १९ रोजीं अखेर त्यांचीच निवड मान्य केली याबद्दल श्री. राजेंद्रबाबूंचें आम्ही मनःपूर्वक अभिनंदन करतों. श्री. राजेंद्रप्रसाद यांनीं स्वतःच अध्यक्ष होण्याचें नाकारलें होतें व खान अब्दुल गफूरखान यांस निवडावें असें सुचाविलें होतें, परंतु लाहोर कॉंग्रेसनंतर ओरिसा प्रांतांत जी कॉंग्रेस भरणार होती, पण मध्यंतरीच्या चळवळीमुळें जी भरूं शकली नाहीं, त्या कॉंग्रेसच्या अध्यक्षपदाची माळ श्री. राजेंद्रबाबूंच्या गळ्यांत पड-णार होती. म्हणून आतां मुंबईच्या कॉंग्रेसच्या अध्यक्षस्थानीं त्यांची नेमणूक होणेंच रास्त होतें. शिवाय १९२० सालीं वकिली सोडल्या-पासून व राष्ट्रकार्यास वाहून घेतल्यापासून त्यांनीं जी अव्याहत व विविध राष्ट्रसेवा केली आहे ती ध्यानीं घेऊन कृतज्ञताबुद्धीनें त्यांसच हा मान देणें सर्वस्वीं योग्य होतें. बिहार कॉंग्रेस कमिटीचे अध्यक्ष, बिहार प्रांतिक परिषदेचे अध्यक्ष व १९२२ सालाच्या गया कॉंग्रेसच्या स्वागत कमिटीचे अध्यक्ष होण्याचा मान राष्ट्रानें त्यांस यापूर्वीच दिलेला आहे. यंदा त्यांच्या हातीं कॉंग्रेसचीं सर्व सूत्रें देण्याचें राष्ट्रानें ठरविलें हें यथायोग्यच झालें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं."

—केसरी, पुणें.

हमारा राष्ट्रपति.

"साधु राजेन्द्र, महात्मा गांधी की तरह, कोई प्रगट तत्वज्ञान नहीं है, तोभी बिहार की भूमिमें, राजेन्द्रप्रसादजी ने, भगवान बुद्धकी प्रेरणाके वरदान स्वरूप, अपने में अजातशत्रुता पाई है । राजेंद्रबाबू कडवा शब्द तो राष्ट्रके महान शत्रूसे भी नहीं बोल सकते, किंतु राष्ट्रोत्थान के कार्यमें उनकी शक्तिकी बाढको, उनकी ठंडी ताकतको कोई रोक नहीं पाता । राजेंद्रप्रसाद उन आत्माओ में से है जो हिन्दी भाषा और हिन्दी संसारको अपने अस्तित्व से गौरवान्वित किये हुए है । देशमें, राजेंद्रप्रसाद एक व्यवस्थित राष्ट्रीय आज्ञा, और निश्चित राष्ट्रीय-योजना–पूर्ति, तथा सच्ची क्रियाशीलता है । ऐसे व्यक्तिको बम्बई काँग्रेस के लिये सभापति चुनकर, राष्ट्रनें अपनी चुनाई की मानदण्ड की उज्वलता और उच्चता दिखाई है।

—कर्मवीर, खांडवा.

प्रकरण नववें.

उपसंहार.

खाजगी जीवन

राजेंद्रबाबूंसारख्या सार्वजनिक व्यक्तींच्या खाजगी जीवनाबद्दल सामान्य जनतेला एक प्रकारचें कुतूहल वाटत असतें. त्यांची कौटुंबिक रहाणी कशी असते, ते आपल्या मुलाबाळांशीं कसे वागतात, त्यांचा दैनिक कार्यक्रम काय असतो वगैरे गोष्टी कळण्याबद्दल बहुजन समाजाला उत्कंठा असणें साहजिक आहे. कारण मनुष्याचें खरें व्यक्तित्व जर कोठें दृष्टीस पडत असेल तर तें त्याच्या घरीं दृष्टीस पडते, असा एक सिद्धांत आहे. पण राजेंद्रबाबूंसारख्या सार्वजनिक कार्याशीं एकरूप झालेल्या व्यक्तींचें वर्तन घरींदारीं एकच असतें. घराकडे ते निराळ्या भावनेनें पहातच नाहींत. त्यामुळें त्यांच्या अंतरंगाचें दर्शन घेण्याची ज्याला उत्सुकता असेल त्यानें राष्ट्रकार्यांत मग्न असलेल्या राजेंद्रबाबूंना अवलोकन करावें, म्हणजे त्यांचें व्यक्तिमत्व त्याला तेव्हांच कळून येईल. राजेंद्रबाबूंची एकंदर वागणूक पाहिली तर, ती एकाद्या सर्वसंगपरित्याग केलेल्या संन्याशाप्रमाणें आहे, असें दिसून येईल. आपल्याला घरदार, संसार,

मुलेंबाळें कांहीं नाहींत, राष्ट्र हेंच आपलें घरदार आहे, या वृत्तीनें ते वागत असतात. म्हणजे आपल्या कुटुंबावर किंवा कौटुंबिक जीवनावर त्यांनीं सर्वस्वीं पाणी सोडलें आहे, असें नाहीं. थेट महात्मा गांधींच्या रहाणीप्रमाणें त्यांची रहाणी आहे. स्त्रीपुत्रादिकांच्या व्यामोहांतून ते कधींच मुक्त झाले आहेत.

राजेंद्रबाबूंचा विवाह फार लहानपणीं झाला. त्या वेळीं त्यांचें वय फार तर १४ वर्षांचें असेल. राजेंद्रबाबूंचें वैवाहिक जीवन आरंभापासूनच सुखमय व आदर्शभूत आहे. त्यांना मृत्युंजयप्रसाद व धनंजयप्रसाद असे दोन चिरंजीव असून मृत्युंजयबाबूंचें वय आज २८ वर्षांचें आहे. त्यांनीं कांहीं दिवस महात्मा गांधींचें 'हिन्दी नवजीवन' व राजेंद्र॰ बाबूंचा 'देश' या वृत्तपत्रांत जबाबदार सहसंपादक म्हणून काम केलें आहे. ते बिहार विद्यापीठाचे पदवीधर आहेत. राजेंद्रबाबूंच्या कुटुंबांत त्यांची पत्नी, मुलें व सुना यांशिवाय एक विधवा बहीण आहे. महेंद्रबाबूंच्या मृत्यूपर्यंत दोघे बंधु एकेच ठिकाणीं अत्यंत सलोख्यानें रहात असत. महेंद्रबाबू होते तोंपर्यंत तेच घरचें सर्व पहात असत. राजेंद्रबाबूंना घरांत यत्किंचितही लक्ष देण्याची जरूरी नसे. वकिली सोडल्यानंतर राजेंद्रबाबूंचें उत्पन्न एकदम घटलें, पण त्यांनीं स्वतःच्या चरितार्थासाठीं राष्ट्रीय फंडातून कधीं एक पैसाही घेतला नाहीं. महात्मा गांधीं वगैरेनीं खूप आग्रह केला, पण दोघे बंधू अगदीं अढळ राहिले.

राजेंद्रबाबूंचें घराणें कुलीन व खानदानीचें असलें तरी नवीन आचारविचारांचा स्वीकार करावयाला त्या घराण्यानें सदैव अनुकूलताच दाखविली आहे. राजेंद्रबाबूंना सुधारक म्हणतां आलें नाहीं तरी त्यांची रहाणी सुधारलेली आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. वेडगळ रिवाजांचा व अप्रयोजक चालीरीतींचा त्यांनीं केव्हांच त्याग केला आहे. त्यांच्या घरांत स्पर्शास्पर्शांचें-अस्पृश्यतेचें बंड नाहीं.

बिहारमध्यें पडद्याची चाल नामशेष करण्यांत त्यांनींच पुढाकार घेतलेला आहे. अर्थात् त्यांच्या घरांत पडदा नाहीं, हें सांगणें नकोच. त्यांची पत्नी फारशी शिकलेली नाहीं, तथापि स्त्रियांच्या चळवळींत त्यांचा बराच भाग असतो. परवांच्या सत्याग्रहाच्या चळवळींत त्यांनीं एकदां तुरुंगवासाचाही अनुभव घेतला आहे. राजेंद्रबाबूंची वडील बहीण श्रीमती भगवतीदेवी यानींही गेल्या चळवळींत भाग घेतला होता व त्यांना दोन वेळ शिक्षा झाली होती. पुरुषांच्या बरोबर खांद्याला खांदा लावून [स्त्रियांनींही राष्ट्रकार्यांत पडल्याशिवाय राष्ट्राचा उत्कर्ष होणार नाहीं,] असें राजेंद्रबाबूंचें मत आहे. आपल्या चिरंजीवांना लिहिलेल्या एका पत्रांत राजेंद्रबाबू म्हणतात, " देश की उन्नति तब तक नहीं हो सकती जब तक स्त्रीपुरुष दोनोंको शक्तियां मिलकर काम न करें ! "

उपसंहार

राजेंद्रबाबू हे जात्या लढाऊ वृत्तींचे नाहींत. ते अत्यंत सत्वशील व शांत असून पुढें पुढें करणें किंवा प्रसिद्धीसाठीं धडपडणें या गोष्टी त्यांच्या स्वभावांतच नाहींत. एकनिष्ठेनें व शांतपणें कार्य करीत रहाणें हा त्यांचा स्वभावधर्म आहे. ते जसे उत्कृष्ट नेते आहेत तसे ते आदर्श अनुयायी ही आहेत. देशांतील इतर पुढाऱ्यांचा त्याग व राजेंद्रद्रबाबूंचा त्याग यांत महदंतर आहे. राजेंद्रबाबूंनीं केवळ सर्वस्वावर पाणी सोडलें नाहीं, तर अनाथांच्या सेवेसाठीं त्यांनीं आपला देह अर्पण केलेला आहे. त्यांच्या या त्यागाची महती कोण वर्णन करूं शकेल ? अशा दर्जाचे थोर पुढारी राष्ट्राला केव्हांही ललामभूतच होत. व त्यांच्यामुळेंच राष्ट्राचा भविष्यकाळ उज्जल होत असतो.

परिशिष्ट.

चरित्रांतील महत्वाचे प्रसंग.

३ डिसेंबर १८८४—जन्म.

मार्च १९०२—मॅट्रिक—कलकत्ता युनिव्हर्सिटींत पहिला नंबर.

मार्च १९०६—बी. ए—पहिल्या वर्गांत पहिले आले.

ऑक्टोबर १९०६—बॅरिस्टरीसाठीं इंग्लंडची तयारी.
पण वडिलांच्या इच्छेसाठीं बेत राहिला.

डिसेंबर १९०७—एम. ए.—दुसरा वर्ग.

जुलै १९०८—मुझफरपुरच्या ब्राह्मण कॉलेजांत इंग्रजींचे प्रोफेसर.

जानेवारी १९०९—ब्राह्मण कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल.

मार्च १९०९—वकिली करण्यासाठीं कलकत्त्याला प्रयाण.

जुलै १९०९—कलकत्त्याच्या सिटी कॉलेजांत अर्थशास्त्राचे प्रोफेसर.

मार्च १९१०—एल्‌एल्. बी.

एप्रिल १९१०—ना. गोखले यांजकडून भारतसेवकसमाजांत
आमंत्रण—वडील बंधूंच्या इच्छेसाठीं नकार.

ऑगस्ट १९११—कलकत्ता हायकोर्टांत वकिलीला सुरवात.

मार्च १९१४ ते १९१६—कलकत्त्याच्या लॉ कॉलेजांत प्रोफेसर.

मार्च १९१५—एल्‌एल्. एम्.—पहिल्या वर्गांत पहिले आले.

एप्रिल १९१६—पाटणा हायकोर्टांत वकिलीला प्रारंभ.

जानेवारी १९१७—महात्मा गांधींसह चंपारण्यांत दौरा.

१९१७—१८—चंपारण्यांत.

ऑगस्ट १९२०—काँग्रेसच्या ठरावाप्रमाणें वकिली सोडली.

६ जानेवारी १९२१—बिहार विद्यापीठाची स्थापना.

१९२२–२८–विधायक राजकारण–खादीचा प्रचार.
राष्ट्रीय शिक्षणाचें कार्य इ.
१९२८—शेतकऱ्यांची सेवा करण्यासाठीं ब्रह्मदेशांत प्रयाण.
मार्च १९२८—खटल्याच्या कामासाठीं विलायत यात्रा.
५ जुलै १९३०—सत्याग्रहाच्या चळवळींत ६ महिन्यांची कैद.
४ जानेवारी १९३२—दुसऱ्या चळवळींत सहा महिन्यांची शिक्षा.
६ जानेवारी १९३३—१५ महिने तुरुंगवासाची सजा.
१७ जानेवारी १९३४—आजारीपणामुळें तुरुंगांतून सुटका.
२० जानेवारी १९३४— बिहार भूकंपनिवारणाचें कार्य.
३० सप्टेंबर १९३४— मुंबई कॉंग्रेसचे अध्यक्ष.
२१ ऑक्टोबर १९३४—कल्याणहून खास गाडींतून मुंबईस प्रयाण.

मान–सन्मान

१९२०–बिहार प्रांतिक परिषदेचे अध्यक्ष–मुंगेर.
१९२०–बिहार राजकीय परीषदेचे अध्यक्ष–भागलपुर
१९२१ ते १९३४–कॉंग्रेस वर्किंग कमिटीचे सभासद.
१९२२–कॉंग्रेसचे मुख्य चिटणीस.
१९२२–हिंदुमहासभेचे स्वागताध्यक्ष–गया.
१९२३–हिंदी साहित्यसंमेलनाचे अध्यक्ष –कोकोनाडा.
१९३३–बिहारप्रांतीय साहित्यसंमेलनाचे स्वागताध्यक्ष–पाटणा
१९२४–शहर म्युनिसिपालिटीचे अध्यक्ष–पाटणा.
१९२४–अखिल भारतीय कायस्थ परिषदेचे अध्यक्ष–जोनपुर.
१९२६–बिहारप्रांतीय हिन्दी साहित्यसंमेलनाचे अध्यक्ष–दरभंगा.
१९२७–संयुक्त प्रांतीय साहित्य संमेलनाध्यक्ष–गुरुकुल कांगडी.
१९३०–जगन्नाथपुरी कॉंग्रेसचे नियोजित अध्यक्ष.
१९३०–१९३१–कॉंग्रेसचे हंगामी अध्यक्ष.
१९३४–४८ व्या कॉंग्रेसचे अध्यक्ष-मुंबई.